

***ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία:

***Η διαμόρφωση της αντιβενιζελικής παράταξης από
την Εκτέλεση των Έξι μέχρι το 1935.***

ΠΜΣ: Νεώτερη και Σύγχρονη Ιστορία

Όνοματεπώνυμο: Ευάγγελος Π. Κούμπουλης

ΑΜ: 1117Μ012

**Επόπτης Σπουδών: Ευαγγελία Λούβη, Αναπληρώτρια
Καθηγήτρια**

Περιεχόμενα

Εισαγωγή (σελ. 6-10)

Ιστορικό Πλαίσιο: Η έναρξη του Εθνικού Διχασμού μέχρι την Επανάσταση του 1922 (σελ. 10-38)

- Το Κίνημα στο Γουδί σ. 10-15
- Η πρώτη πρωθυπουργία του Βενιζέλου και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι σ. 15-19
- Η Ελλάδα ενόψει του Α' Παγκοσμίου Πολέμου σ.19-22
- Η σύγκρουση Βενιζέλου-Κωνσταντίνου σ. 22-31
- Από την παραίτηση του Κωνσταντίνου μέχρι την Μικρασιατική Καταστροφή σ. 31-38

Από την Εκτέλεση των Έξι μέχρι την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία (1922-1928) (σελ. 38-67)

- Η Δίκη και η Εκτέλεση σ. 38-43
- Μετά την Εκτέλεση σ. 43-45

- Ανασύνταξη Λαϊκού Κόμματος – Αντεπανόσταση Οκτωβρίου 1923- Εκλογές 1923 σ. 46-56
- Ανακήρυξη Αβασίλευτης Δημοκρατίας σ. 56-62
- Εκλογές 1926 σ. 62-64
- Εκλογές 1928- Επιστροφή Βενιζέλου στην εξουσία σ.64-67

Η τετραετία (1928-1932) του Ελευθερίου Βενιζέλου. Το Λαϊκό Κόμμα στην Εξουσία, τα κινήματα του 1933 και του 1935 και η «ρεβάνς» της Εκτέλεσης (σελ.67-79)

- Η τετραετία του Ελευθερίου Βενιζέλου σ. 67-72
- Εκλογές 1932- Το Λαϊκό Κόμμα στην Εξουσία σ. 72-74
- Το κίνημα του 1933 και του 1935- Αντιβενιζελική Νέμεσις σ. 74-79

Επίλογος – Συμπεράσματα (σελ. 79-82)

Πηγές – Βιβλιογραφία (σελ. 83-93)

Αφιερώνεται στην ιερή μνήμη του πατέρα μου Παύλου.

Εισαγωγή

Η Μικρασιατική Καταστροφή είναι από εκείνα τα γεγονότα που τέμνουν τον ιστορικό χρόνο σε πριν και μετά από αυτόν. Εκατό μόλις χρόνια μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και κάτι λιγότερο από αιώνα από την ανακήρυξη του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, ο ελληνικός κόσμος αλλάζει δραματικά, με το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού έθνους πλέον, να συγκεντρώνεται μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους και τα μεγαλοϊδεατικά όνειρα που έθρεψαν τους Έλληνες, από την πρώτη στιγμή της σύστασης της ελληνικής Πολιτείας, να ενταφιάζονται οριστικά στις ακτές της Ιωνίας.

Παράλληλα, ο Εθνικός Διχασμός που ξεκίνησε το 1915 με τη διάσταση απόψεων μεταξύ Ελευθερίου Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου Α', θα συνεχιστεί πλέον κατά τη διάρκεια του ελληνικού Μεσοπολέμου, με την Εκτέλεση των Έξι, στις 15 Νοεμβρίου 1922, να ρίχνει τη σκιά της καθ' όλη την διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου¹ και να αναζωπυρώνει τα πολιτικά πάθη και τις διενέξεις μεταξύ των δύο κύριων αστικών παρατάξεων, Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών. Κι αυτό, μέσα σε ένα περιβάλλον, όπως αυτό διαμορφώνεται μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, που θα προκαλέσει ισχυρή κρίση ταυτότητας, δεδομένου ότι το ξαφνικό τέλος της συνεχούς μέχρι τότε ελληνικής παρουσίας στην ανατολική όχθη του Αιγαίου, σήμαινε την απώλεια της ανατολικής διάστασης στην ιστορική συνείδηση των διανοούμενων, την κατάρρευση των θεμελίων πάνω στα οποία είχε οικοδομηθεί ήδη από τον 19^ο αιώνα η εξωτερική πολιτική αλλά και το ίδιο το ελληνικό κράτος.²

Ουσιαστικά αυτό που διαπιστώνεται είναι πως μετά το κίνημα στο Γουδί, υπάρχουν δύο κινήσεις στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, κάποτε αντιτιθέμενες, κάποτε παράλληλες, κάποτε εφραπτόμενες, και αυτές είναι από

---

¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922, Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα, Πατάκης, 2017, σ. 24.

² Gunar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, (μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος), Αθήνα, ΜΙΕΤ, σ. 1005.

τη μία πλευρά η νεότερη ελληνική κοινοβουλευτική Δημοκρατία και από την άλλη πλευρά η δικτατορία. Η κρίσιμη καμπή πάντως, δεν είναι άλλη από την «Επανάσταση» του 1922, ένα ξεκάθαρα στρατιωτικό κίνημα, που ουσιαστικά νομιμοποίησε τις στρατιωτικές επεμβάσεις για τη «σωτηρία της πατρίδας».³ Κατά συνέπεια, όλη η ιστορία του ελληνικού Μεσοπολέμου, μοιάζει να ακολουθεί την κίνηση ενός εκκρεμούς, που κάθε φορά κινείται και στην αντίθετη κατεύθυνση από αυτήν που ακολουθούσε, για να επανέλθει μετά πάλι στη συνέχεια, στην αρχική του θέση, σε μια κίνηση που φαίνεται να μην σταματά ποτέ.

Μέσα στα πλαίσια του Διχασμού, ο οποίος διαρκώς ανανεώνεται, και εμφανίζεται με νέες, κάθε φορά, παραμέτρους, ανακύπτει η διάσταση και η ρήξη της ελληνικής κοινωνίας, που αρχικά βρίσκει έκφραση ως μια ζωτικής φύσεως διαφωνία σε ένα ζήτημα εξωτερικής πολιτικής, συνεχίζεται ως διάσταση μεταξύ λιγότερο και περισσότερο «πατριωτών», παγιώνεται ως το ρήγμα μεταξύ Παλαιάς Ελλάδας και Νέων Χωρών, εκφράζεται ως διαφορετική πολιτική θέση ως προς το ποιο είναι το κατάλληλο για τη χώρα πολίτευμα, συνεχίζεται με τον διαχωρισμό μεταξύ γηγενών και προσφύγων για να φτάσει τελικά στην οριστική του (;) λύση μόλις το 1974 όταν το δημοψήφισμα εκείνης της χρονιάς, κι αφού έχει μεσολαβήσει μια σκληρή επταετής δικτατορία -όπου οι αντιλήψεις και οι νοοτροπίες των πρωταγωνιστών της και εκείνων που την υλοποίησαν μοιάζουν εκπληκτικά πολύ με εκείνες των πρωταγωνιστών των μεσοπολεμικών προνουντσιαμένων-, θα λύσει οριστικά και αμετάκλητα, με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο, το Πολιτειακό.

Γενικότερα, έχει μεγάλο ενδιαφέρον η τόσο λίγο μελετημένη περίοδος του ελληνικού Μεσοπολέμου, γιατί συναντά κανείς μέσα της, εν σπέρματι ίσως σε κάποιες περιπτώσεις, τα περισσότερα πολιτικά φαινόμενα και πρακτικές, θεσμικές και εξωθεσμικές, που θα ταλανίζουν τον εγχώριο πολιτικό βίο μέχρι και σήμερα. Για παράδειγμα, το εκλογικό σύστημα που εισάγει ως υπουργός Εσωτερικών της επαναστατικής κυβέρνησης ο Γεώργιος Παπανδρέου το 1923, το σύστημα της λεγόμενης στενοευρείας περιφέρειας

---

³ Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924 – 1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, σ. 276-277.

που καθόριζε ευρεία περιφέρεια στις Νέες Χώρες και στενή για την Παλαιά Ελλάδα, είναι η αρχή της παγιωμένης πλέον, στο πολιτικό μας σύστημα αντίληψης, η εκάστοτε κυβέρνηση να προσαρμόσει προεκλογικά την εκλογική νομοθεσία στα μέτρα και τα συμφέροντά της.⁴

Αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει, και που θα προσπαθήσουμε να παρακολουθήσουμε κατά την παρούσα εργασία, σχετίζεται με τα αποτελέσματα του Εθνικού Διχασμού, της Μικρασιατικής Καταστροφής και φυσικά, κατά κύριο λόγο, της Εκτέλεσης των Έξι από τους οκτώ συνολικά δικασθέντες και καταδικασθέντες ηγέτες της αντιβενιζελικής παράταξης. Σίγουρα, η καταδίκη του συνόλου της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας μίας πολιτικής μερίδας, ακόμη και υπό το καθεστώς των ακραίων συνθηκών που επικρατούσαν μετά την πρωτοφανούς έκτασης καταστροφή που υπέστη ο ελληνισμός στα μικρασιατικά παράλια, είναι κάτι το μοναδικό στη νεότερη παγκόσμια ιστορία. Έχει άλλωστε υποστηριχθεί από την αντιβενιζελική παράταξη, πως οι κατηγορούμενοι που εκτελέστηκαν στο Γουδί δεν ήταν ένοχοι, τουλάχιστον για τις κατηγορίες που τότε το Έκτακτο Στρατοδικείο τους απηύθυνε, αλλά η καταδίκη τους εξυπηρετούσε τρεις κυρίως σκοπούς: α) την ανάγκη να βρεθούν αποδιοπομπαίοι τράγοι και να πληρώσουν για την τρομακτική καταστροφή, β) την ανάγκη να αποδοθούν οι ευθύνες για την καταστροφή κατά κύριο λόγο στους πολιτικούς, ούτως ώστε να διατηρήσουν οι στρατιωτικοί, οι οποίοι άλλωστε πραγματοποίησαν και την επανάσταση του Σεπτεμβρίου του 1922, το κύρος τους αλώβητο και γ) να εξοντωθεί, όχι μόνο πολιτικά αλλά και φυσικά, η αντίπαλη πολιτική φατρία, αφού τόσο η Δίκη όσο και η Εκτέλεση, πρέπει πάντοτε να εντάσσονται μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του ζέοντος ακόμη τότε Εθνικού Διχασμού.

Κατά συνέπεια, αυτό που θα μας απασχολήσει κατά την παρούσα εργασία, είναι το πώς διαμορφώνεται η παράταξη που διαχειρίστηκε το μεγαλύτερο κομμάτι της Μικρασιατικής εκστρατείας, και που στα χέρια της συνετελέσθη η Καταστροφή, πώς προσπάθησε να αναστηλωθεί ευθύς μετά τη φυσική εξόντωση των ηγετών της, πότε τελικά και πώς κατόρθωσε να σταθεί στα πόδια της, να διεκδικήσει με αξιώσεις και τελικά να κατακτήσει την

---

⁴ Θανάσης Διαμαντόπουλος, *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων, Οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017, 2^ο τεύχος, Η δεκαετία του 1920, Η Δημοκρατία των στρατοκρατών και των προσφύγων*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2017, σ. 46.

εξουσία, καθώς και αν, πόσο, και σε ποιο βαθμό η μνήμη των εκτελεσθέντων ηγετών της, διαμορφώνει την πολιτική της πρόταση και επηρεάζει τον πολιτικό της λόγο.

Ως κύριες πηγές έρευνας για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας, εκτός φυσικά από τη δευτερογενή βιβλιογραφία, χρησιμοποιήθηκαν το Αρχείο του Παναγή Τσαλδάρη, του ανθρώπου δηλαδή που διαδέχτηκε τον Δημήτριο Γούναρη στην ηγεσία του Λαϊκού Κόμματος και παρέμεινε σε αυτήν μέχρι τον θάνατό του το 1936, αφού οδήγησε προηγουμένως το κόμμα του στην εξουσία μετά από μια δεκαετία περίπου, η εφημερίδα *Καθημερινή*, η οποία αποτέλεσε σταθερά, καθ' όλη την μακρά διάρκεια του Μεσοπολέμου το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του αντιβενιζελισμού, με τον εκδότη της Γεώργιο Α. Βλάχο να εκφράζει, όχι μόνο την κομματική γραμμή, αλλά πολύ συχνά και τη συνείδηση των ψηφοφόρων και οπαδών του κόμματος, το Αρχείο του Ελευθερίου Βενιζέλου του Μουσείου Μπενάκη, το προσωπικό ημερολόγιο του Ιωάννη Μεταξά, καθώς επίσης και τα στενογραφημένα πρακτικά της Δίκης των Έξι, που εξέδωσε το 1931 η αντιβενιζελική εφημερίδα *Πρωΐα*.

Ως προς τη διάρθρωσή της η εργασία είναι χωρισμένη σε 3 μέρη. Στο πρώτο μέρος παρακολουθούμε την πορεία και την εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής ιστορίας και των πολιτικών παρατάξεων, ξεκινώντας από το Κίνημα στο Γουδί το 1909, γεγονός που αποτελεί καμπή τόσο γενικότερα για την ιστορία της χώρας όσο και για το υπό εξέταση ζήτημα που θα μας απασχολήσει στην παρούσα εργασία, και συνεχίζουμε με την πρωθυπουργία Βενιζέλου μέχρι το τέλος των Βαλκανικών πολέμων, παρουσιάζουμε την κατάσταση στην οποία βρισκόταν η χώρα ενόψει του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, για να φτάσουμε στη σύγκρουση Κωνσταντίνου και Βενιζέλου, και φυσικά στα όσα επακολούθησαν μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή. Στο δεύτερο κεφάλαιο, αφού εισαγωγικά αναφερθούμε στη Δίκη και την Εκτέλεση των Έξι, παρακολουθούμε τα όσα συνέβησαν μετά τις 15 Νοεμβρίου 1922 μέχρι την ανασύνταξη του Λαϊκού κόμματος, την ανακήρυξη της Αβασίλευτης καθώς και τις εκλογικές διαδικασίες των ετών 1923, 1926, 1928 και την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία. Στο τρίτο κεφάλαιο, θα ασχοληθούμε με την τετραετία της Διακυβέρνησης Βενιζέλου, τις εκλογές του

1932 και τον ερχομό του Λαϊκού κόμματος στην εξουσία, και τέλος τα κινήματα των ετών 1933 και 1935 με τις εκτελέσεις Παπούλα και Κοιμήση.

Θα ήθελα βεβαίως να ευχαριστήσω την επιβλέπουσά μου, αναπληρώτρια καθηγήτρια κυρία Ευαγγελία Λούβη, η οποία με βοήθησε με τις υποδείξεις της, και κυρίως με την υπομονή και την κατανόησή της, όπως και το σύνολο των καθηγητών και των δασκάλων μου κατά τα σεμινάρια του μεταπτυχιακού τα οποία παρακολούθησα, τον δημοσιογράφο και φίλο Νίκο Βατόπουλο, για τη βοήθειά του ως προς την πρόσβαση και την επικοινωνία με το αρχείο της εφημερίδας *Καθημερινή*, τον κύριο Χρήστο Αναστασίου, υπεύθυνο του Ιστορικού Αρχείου του Ιδρύματος Κωνσταντίνος Καραμανλής, για την πολύτιμη βοήθειά του με το Αρχείο Τσαλδάρη, την Κλαίρη Τζωρτζάκη για τη βοήθειά της με την «αποκρυπτογράφηση» των χειρογράφων επιστολών που βρήκα στα Αρχεία, τον επίκουρο καθηγητή του ΕΚΠΑ Σπυρίδωνα Πλουμίδη, για τη βοήθεια και τις υποδείξεις του, καθώς και τον υποψήφιο διδάκτορα Δημήτρη Ντούρο, επίσης για την πολύτιμη βοήθειά του, και τέλος φυσικά, την οικογένεια και τους οικείους μου, για την υπομονή, την υποστήριξη, τη βοήθεια και την ανοχή τους καθ' όλο το διάστημα των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Εξυπακούεται, πως για ό, τι τυχόν λάθη, παραλείψεις, ή αβελτηρίες υπάρχουν στην παρούσα εργασία, ο μόνος υπεύθυνος είμαι αποκλειστικά εγώ.

Ιστορικό Πλαίσιο: Από την έναρξη του Εθνικού Διχασμού μέχρι την Επανάσταση του 1922

Το Κίνημα στο Γουδί

Ο Εθνικός Διχασμός ξεσπά το 1915 και αποτελεί τη μεγαλύτερη και βαθύτερη ουσιαστική διαίρεση του ελληνικού έθνους⁵ μέχρι τη δικτατορία του Μεταξά.

---

⁵ Αναφέρομαι σκόπιμα στη διαίρεση ολόκληρου του ελληνικού έθνους γιατί ο Διχασμός, τουλάχιστον στη μακρά διάρκειά του, δεν επηρέασε μόνο τους κατοίκους του ελληνικού κράτους, ή έστω, τους πρόσφυγες, αλλά εξαπλώθηκε ακόμη και μεταξύ των Ελλήνων μεταναστών, όπως προκύπτει και από επιστολή που στέλνει το 1930 ο μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Δαμασκηνός στον Παναγή Τσαλδάρη από την Νέα Υόρκη, στην οποία πραγματοποιούσε επίσκεψη ως έξαρχος του Οικουμενικού Θρόνου, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά πως «Ο ενταύθα ελληνισμός, υπερβαίνων

Ακολουθως, η διαίρεση παραμένει εν ισχύι κατά την Κατοχή, τόσο στα παλαιά πολιτικά κόμματα που ακολουθούν τον Γεώργιο Β' και την κυβέρνηση στη Μέση Ανατολή, όσο και, κυρίως ίσως, στις ένοπλες δυνάμεις της χώρας, δεδομένου ότι το αποτακτικό, η εκδίωξη δηλαδή μιας μεγάλης μερίδας αξιωματικών και υπαξιωματικών που μετείχαν στο κίνημα του 1935 και ως εκ τούτου δεν είχαν μπορέσει να λάβουν μέρος στον πρόσφατο ελληνοϊταλικό πόλεμο και διεκδικούσαν τα δικαιώματά τους στο συνεχιζόμενο μέτωπο της Βόρειας Αφρικής, παρέμενε διαιρετική τομή μέχρι την Απελευθέρωση. Κατά μία θεώρηση⁶ ο Διχασμός κλείνει μόλις το 1952, όταν ο Αλέξανδρος Παπάγος σχηματίζει την κυβέρνησή του, στην οποία βρίσκονται τόσο πολιτικά πρόσωπα προερχόμενα από το τότε καταρρέον Λαϊκό Κόμμα όσο και από τον ευρύτερο χώρο του Βενιζελισμού. Σύμφωνα με μία άλλη εκδοχή, ο Εθνικός Διχασμός, ή τουλάχιστον τα σύμβολα αυτού, αναβιώνει και κατά τη δεκαετία του 1960, όταν και επέρχεται τελικά ρήξη στις σχέσεις μεταξύ του τότε πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου και του βασιλιά Κωνσταντίνου Β', ενώ υπάρχει και η άποψη ότι οι συνέπειές του παραμένουν ενεργές έως το 1974,⁷ μέχρι την οριστική λύση του πολιτειακού με το καθαρό δημοψήφισμα εκείνης της χρονιάς. Κατά συνέπεια γίνεται σαφές πως ο Διχασμός ούτε αρχίζει ούτε τελειώνει με τη διάσταση ανάμεσα στην πολιτική και πολιτειακή ηγεσία του τόπου το 1915 για την εξωτερική πολιτική που καλείται να ακολουθήσει η Ελλάδα ενόψει του Μεγάλου Πολέμου, όπως είχε αποκληθεί τότε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος. Ο Διχασμός εξάλλου, κυφορείται ήδη από το 1909, μετά το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί.⁸ Πρόκειται ουσιαστικά για μία κατάσταση η οποία ανά περιόδους αναβιώνει, πάντα σε συνάρτηση με το εύθραυστο πολιτικό κλίμα, όπως θα δούμε και κατά την παρούσα εργασία.

τας πεντακοσίας χιλιάδας, απαλλαγείς του εφιάλτου της μισαδέλφου διαιρέσως και των ολεθρίων εξ αυτής κατατριβών, επανεύρεν, ηνωμένος τώρα, τον δρόμον της ποθητής συνεργασίας και συναδελφώσεως εν πνεύματι ειρήνης και αγάπης, ήτις υπόσχεται σταθερόν πλέον και ευτυχές το μέλλον αυτού», Αρχείο Τσαλδάρη, Φ.1/8/1/1-3, κάτι που, όπως θα δούμε, δεν συνέβη τελικά.

⁶ Τ. Σ. Παπάς, *Σε τεντωμένο σχοινί*, Αθήνα, Ίκαρος, 2017.

⁷ Ραϋμόνδος Αλβανός, «Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα κατά την εποχή του Εθνικού Διχασμού (1915-1922)», Αντ. Ψαρομηλίγκος, Βασ. Λάζου, Κ. Καρτάλης (επιμ.), *Η Δίκη των Έξι*, σειρά: Οι μεγάλες δίκες, Αθήνα, Ελευθεροτυπία, 2011, σ. 35.

⁸ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα, Πατάκης, 2015, σ. 21.

Η κατάσταση που δημιουργείται στη χώρα μετά το κίνημα του 1909,⁹ απετέλεσε τη διαιρετική τομή ανάμεσα στον λεγόμενο τότε «παλαιοκομματισμό» και τις νέες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις που εξέφραζε το νεοσχηματισθέν κόμμα των Φιλελευθέρων του Ελευθερίου Βενιζέλου. Σημαντικός ακόμη παράγων, ο οποίος μάλιστα ουσιαστικά θα παραμείνει ενεργός καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο, υπήρξε ο στρατός, δεδομένου ότι η παρουσία εντός του των πριγκίπων και του Διαδόχου, ανέτρεψε το σύστημα πελατών-προστατών που ίσχυε ως τότε¹⁰ και δημιούργησε έναν νέο κύκλο, αποτελούμενο από τους ευνοούμενους των πριγκίπων, με αποτέλεσμα να θεωρούν οι εκτός του κύκλου πως οι επαγγελματικές τους προοπτικές στενεύουν.¹¹ Ωστόσο, μια τέτοια μονόπλευρη θεώρηση του κινήματος θα ήταν μάλλον μυωπική, δεδομένου ότι τα κίνητρα του Στρατιωτικού Συνδέσμου δεν ήταν αποκλειστικά και μόνο συντεχνιακά, πόσο μάλλον όταν η κύρια απαίτηση του Συνδέσμου ήταν, εκτός από την απομάκρυνση του Διαδόχου Κωνσταντίνου από τη γενική διοίκηση του στρατού, η άμεση προώθηση ενός γενναίου εξοπλιστικού προγράμματος της χώρας, η ανάθεση των στρατιωτικών υπουργείων σε στρατιωτικούς και άλλα, μάλλον γενικόλογα θεσμικά αιτήματα που ξεκινούσαν από τη βελτίωση και την εξυγίανση της διοίκησης του κράτους, μέχρι την αναδιάρθρωση του φορολογικού συστήματος και την επιμόρφωση του κλήρου.¹² Άλλωστε, από την πρώτη στιγμή ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος διακηρύσσει ρητά πως δεν στρέφεται κατά

---

⁹ Ο Hering το χαρακτηρίζει –όχι άδικα– στρατιωτικό πραξικόπημα, με μειωμένα μάλιστα κοινωνικά αιτήματα, που τα κύρια χαρακτηριστικά του συνίστανται στη βούληση για άσκηση βίας για την επιβολή του εξοπλιστικού προγράμματος, την επιθυμία εγκατάστασης προσωρινής δικτατορίας καθώς και στο ότι η πλειονότητα των συμμετεχόντων ήταν σαφώς εναντίον της δυναστείας (βλ. Gunar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, (μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος), Αθήνα, ΜΙΕΤ, σ. 751-752). Δεδομένου ότι ούτε ο Μαυρογορδάτος δέχεται τον όρο «Επανάσταση» παρά μόνο ως προς τα αποτελέσματα της κίνησης και το σύνολο των εξελίξεων που αυτή επέφερε, (βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος «Οι πολιτικές εξελίξεις. Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», Βασίλειος Παναγιωτόπουλος (επίμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή* τ. 6^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ.9 αλλά και Μαυρογορδάτος, 1915, ο.π., σ. 21) προτιμήθηκε ο όρος «Κίνημα», ο οποίος άλλωστε και συχνά συναντάται στη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰ Θάνας Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του Στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα, Εξάντας, 1977, σ. 19.

¹¹ Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός, Στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού, 1915-1922*, Αθήνα, Ψυχογιός, 2019, σ. 21.

¹² Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική Πολιτική. Ο Εθνικός Διχασμός», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1900-1922: Οι απαρχές*, τ. Α2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 67-68.

της δυναστείας, ούτε επιθυμεί την αντικατάσταση του μονάρχη.¹³ Αυτό που εν τέλει πρέπει να τονιστεί είναι πως παραμονές του κινήματος στο Γουδί, επικρατούσε μια ευρύτερη αίσθηση αδιεξόδου και απογοήτευσης, σε όλες τις κοινωνικές ομάδες που θεωρούσαν, όχι αδικαιολόγητα, πως το ισχύον τότε πολιτικό σύστημα δεν ήταν σε θέση να υπηρετήσει τα μεγαλοϊδεατικά οράματα του ελληνικού κράτους¹⁴ και να φέρει εις πέρας τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις.

Την περίοδο αυτή, έχει ήδη ανατείλει το πολιτικό άστρο του Δημητρίου Γούναρη που από τη λεγόμενη «Ομάδα των Ιαπώνων», θα βρεθεί, για λίγο έστω, ως υπουργός των Οικονομικών στην κυβέρνηση του Γεωργίου Θεοτόκη, και εν συνεχεία θα συνεχίσει να πορεύεται με το «Νεωτερικόν Κόμμα» του Κερκυραίου πολιτικού, μέχρι και το ξέσπασμα του κινήματος, το καλοκαίρι του 1909. Αξίζει να σημειωθεί πως η «Ομάδα των Ιαπώνων», που είχε ως επικεφαλής τον Στέφανο Δραγούμη, πατέρα του Ίωνα, κινούνταν στο μεταίχμιο παλιού και νέου, αφού, ναι μεν κατανοούσαν την ανάγκη και πρότειναν ένα ευρύ πρόγραμμα κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων, αλλά από την άλλη πλευρά δεν ήταν έτοιμοι να αποκοπούν από τα παλαιά πολιτικά κόμματα και το ισχύον κατεστημένο.¹⁵ Ο Δ. Γούναρης, παραμένει στο πολιτικό περιβάλλον του Γ. Θεοτόκη, αν και οι συνθήκες τον ευνοούσαν όχι μόνο να επιβληθεί στην κρίση αλλά και να ποδηγετήσει το λαϊκό αίτημα για αλλαγή, ενώ δεν λείπουν οι φήμες ότι μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου τον είχαν προσεγγίσει, φήμες που ο ίδιος αρνείται αλλά ο Νικόλαος Ζορμπάς μάλλον επιβεβαιώνει, έμμεσα. Φαίνεται δε, πως η ιδέα ενός στρατιωτικού κινήματος ήταν κατώτερη των προσδοκιών του.¹⁶

Από την άλλη πλευρά, ο Ίων Δραγούμης, ήδη από το 1903, διατυπώνει απόψεις πως ένα στρατιωτικό πραξικόπημα αποτελεί τη μόνη λύση για την αντιμετώπιση της κομματοκρατίας. Παρά το γεγονός ότι την εποχή που ξεσπά το Κίνημα, ο υιός Δραγούμης δεν μετέχει άμεσα στην πολιτική, κάτι που θα πράξει μετά το 1915, βρισκόταν ωστόσο σε επαφή με μέλη του Στρατιωτικού

---

¹³ Παύλος Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία, τόμος 2^{ος}, (1862-1917), Από την εν Αθήναις Β' Συνέλευση στην εκθρόνιση του Κωνσταντίνου Γλύξμπουργκ*, Αθήνα, Γκοβόστης, 2000, σ. 165.

¹⁴ Μαριάννα Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, ΙΒΕ, Αθήνα, 2017, σ. 103.

¹⁵ Γιάννης Μάζης, *Ίων Δραγούμης ο Ασυμβίβαστος*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2016, σ. 96-97.

¹⁶ Χριστοπούλου, *ο. π.*, σ. 109.

Συνδέσμου, ήταν ο ανερχόμενος αστέρας του ελληνικού δημόσιου βίου, ενώ, όπως και στην περίπτωση του Γούναρη, σύμφωνα με μία εκδοχή, του είχε προταθεί να αναλάβει την ηγεσία του κινήματος.¹⁷ Και οι δύο πολιτικοί άνδρες στη συνέχεια, θα αναδειχθούν σε κορυφαίους αντιπάλους του ανθρώπου που τελικά ανέλαβε να υλοποιήσει τις αναγκαίες για τη χώρα μεταρρυθμίσεις και να φέρει εις πέρας το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα που χρειαζόταν, κατόπιν προσκλήσεως του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Του Ελευθερίου Βενιζέλου. Παραμένει γεγονός πώς τόσο ο Γούναρης όσο και οι Δραγούμηδες, πατέρας¹⁸ και υιός, είχαν προσπαθήσει να ψυχανεμιστούν το πνεύμα των νέων καιρών και τις προτεραιότητες που το ελληνικό κράτος έπρεπε πλέον να θέσει, αλλά στάθηκαν ανήμποροι να συλλάβουν στην πλήρη έκτασή της την ορμή του πνεύματος αυτού.¹⁹

Απέναντι στο κίνημα, ο βασιλιάς Γεώργιος Α' αντέδρασε ψύχραιμα και υποσχέθηκε αμνηστία στους στασιαστές, κι εύκολα μπόρεσε να συμφωνήσει και να αποδεχτεί τον Ελευθέριο Βενιζέλο, παρά την κακή σχέση που είχε αναπτύξει ο τελευταίος κατά την πολιτική του δράση στην Κρήτη με τον Ύπατο Αρμοστή του νησιού, πρίγκιπα Γεώργιο, πόσο μάλλον από τη στιγμή που ο Κρητικός πολιτικός έχαιρε της εμπιστοσύνης των Βρετανών,²⁰ κι ακόμα περισσότερο, αφού, όπως αποδείχθηκε σύντομα, ο Βενιζέλος, μπόρεσε να επαναφέρει την «εκτροπή» του κινήματος στη συνταγματική οδό.²¹

Ωστόσο, σε αυτήν την άνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία, τον Οκτώβριο του 1910, βρίσκουμε και τα πρώτα ψήγματα του Εθνικού Διχασμού. Οι «παλαιοκομματικοί», ακόμη κι εκείνοι που διέθεταν ριζοσπαστικές ιδέες και υποστήριζαν την ανάγκη υιοθέτησης μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων, όπως ο Γούναρης ή ο, μη πολιτικός ακόμη, Ίων Δραγούμης, θεωρούσαν πως η

---

¹⁷ Μάζης, ο. π., σ. 213-215.

¹⁸ Ο Στέφανος Δραγούμης ήταν ο επικεφαλής της «Ομάδας των Ιαπώνων», αν και, μάλλον άτυπα, τον ρόλο αυτό ασκούσε μέχρι την υπουργοποίησή του ο Γούναρης.

¹⁹ Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Ο Βενιζελισμός, τ. 1^{ος}, Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1985, σ. 25.

²⁰ Παύλος Πετρίδης, *Πολιτικές Δυνάμεις και Συνταγματικοί Θεσμοί στην Νεώτερη Ελλάδα (1844-1940)*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 1992, σ. 81.

²¹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου: στοχοθεσία και πολιτική πράξη, 1910-1936», Νικ. Εμμ. Παπαδάκης (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, Ιδεολογικές αφηρησίες και επιρροές*, ΙΒΕ & Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Αθήνα, 2014, σ. 145.

έλευση του Βενιζέλου τους απέκλειε από την εξουσία,²² πόσο μάλλον αφού, όπως παρατηρήσαμε, διέθετε και την εμπιστοσύνη των ανακτόρων. Έτσι, αφού προηγουμένως, με τη βοήθεια «παλαιών» όπως ο Θεοτόκης, ο Δημήτριος Ράλλης και ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, απεφεύχθη ο κίνδυνος σύγκλησης Συντακτικής Βουλής και προχώρησαν σε Αναθεωρητική (εκτός της προβλεπόμενης από το Σύνταγμα του 1864 διαδικασίας πάντως), ο Βενιζέλος τον Σεπτέμβριο του 1910, θα ιδρύσει το κόμμα των Φιλελευθέρων. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους θα σχηματίσει την πρώτη του κυβέρνηση, αναλαμβάνοντας παράλληλα τα υπουργεία Ναυτικών και Στρατιωτικών. Ωστόσο, μη θέλοντας να είναι δέσμιος της προϋπάρχουσας κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας των «παλαιοκομματικών», ζήτησε και έλαβε από τον βασιλιά τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη νέας, Β' Αναθεωρητικής Βουλής, στις 12 Οκτωβρίου. Οι «παλαιοκομματικοί» θα επιλέξουν να απέχουν, με αποτέλεσμα να περιθωριοποιηθούν ακόμη περισσότερο, κάτι που ούτε το Κίνημα, ούτε οι εκλογές του Αυγούστου είχαν κατορθώσει.²³ Το κόμμα των Φιλελευθέρων εξασφάλισε 307 επί 362 εδρών, ενώ μόλις 66 εξ αυτών είχαν συμμετάσχει στην ολιγόμηνη Α' Αναθεωρητική Βουλή του Αυγούστου. Από αυτούς, 29 ήταν οι προερχόμενοι από τα παλαιά πολιτικά κόμματα και πιο συγκεκριμένα, από τη «δηλιγιαννική» παράδοση.²⁴ Κατά συνέπεια, γίνεται αντιληπτό πως υπήρξε μια τεράστια ανανέωση των μελών της Βουλής με το 87% να μην έχουν χρηματίσει βουλευτές πριν από το 1910.²⁵

Η πρώτη πρωθυπουργία του Βενιζέλου και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι

Αναμενόμενη, μετά την τεράστιας έκτασης ανανέωση της Βουλής, ήταν και εκείνη στα υπουργικά χαρτοφυλάκια, αφού κανένα από τα μέλη των κυβερνήσεων του Βενιζέλου μέχρι το 1912 δεν είχε αναλάβει υπουργικό θώκο πριν από την Α' Αναθεωρητική Βουλή.²⁶ Λίγους μήνες μετά, ολοκληρώθηκε μια ευρύτατη συνταγματική αναθεώρηση, στην οποία φυσικά, μετά την

---

²² Ριζάς, ο. π., σ. 57-58.

²³ Μαυρογορδάτος, 1915, ο. π., σ. 28-29.

²⁴ Ριζάς, ο. π., σ. 59.

²⁵ Μαυρογορδάτος, , 1915, ο. π., σ. 29.

²⁶ Νίκος Αλιβιζάτος, «Ο Βενιζέλος και ο θεσμικός εκσυγχρονισμός της χώρας», Θ. Βερέμης –Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Εποχή του*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 80.

αποχή τους από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1910, δεν συμμετείχαν οι «παλαιοκομματικοί»²⁷, και η οποία κατέληξε στο Σύνταγμα του 1911 που τέθηκε σε ισχύ τον Ιούνιο.²⁸ Δεν θα σταθούμε εν προκειμένω στο έργο των κυβερνήσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου, από το 1910 μέχρι το 1912, αλλά οφείλουμε να επισημάνουμε πως τόσο η διάλυση της Α' Αναθεωρητικής Βουλής όσο και η διακυβέρνηση των μηνών που μεσολάβησαν από την διάλυση της Β' Αναθεωρητικής Βουλής μέχρι τις εκλογές του 1912, μαρτυρούν μία, όχι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη, κοινοβουλευτική αντίληψη,²⁹ κάτι που στην κορύφωση τόσο της πρώτης όσο και των μετέπειτα φάσεων του Διχασμού, θα το επισημάνουν τόσο οι πολιτικοί του αντίπαλοι όσο και ο αντιτιθέμενος στον Βενιζέλο Τύπος. Ακόμη, η αναφορά του Βενιζέλου στο «δικαίωμα» του Στέμματος να παρεμβαίνει για να αποτρέπει τις καταχρήσεις των κυβερνήσεων, αφενός τον έκανε αποδεκτό στον βασιλιά Γεώργιο Α',³⁰ καθώς ενίσχυε ουσιαστικά τις εξουσίες του Θρόνου,³¹ (αν και το 1915 θα βρισκόταν ο ίδιος απέναντι σε μια τέτοιου είδους μοναρχική παρέμβαση), αφετέρου έκανε τους αντιπάλους τους να θέλουν να πλειοδοτήσουν σε φιλομοναρχισμό, κάτι που ασφαλώς έπαιξε ρόλο στον Διχασμό. Ουσιαστικά, και με τις εργασίες της Β' Αναθεωρητικής Βουλής, που ανεπαίσθητα έθιξαν τα βασιλικά δικαιώματα, επικυρώθηκε και ανανεώθηκε η διάσταση ανάμεσα στο Παλάτι και στον αιρετό κυβερνήτη, διάσταση που θα καταστεί ευκρινέστερη όταν θα προκύψει η αντίθεση μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου Α', ως προς τη συμμετοχή της χώρας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.³² Τέλος, η αποχή των πολιτικών των παλαιών κομμάτων από τη Βουλή που αναθεώρησε το Σύνταγμα, σήμαινε μοιραία την περιορισμένη νομιμοποίηση, για μια μερίδα του λαού και της ηγεσίας του, των συνταγματικών και πολιτικών αλλαγών που

---

²⁷ Ο Γ. Θεοτόκης διαφώνησε με την πρόωγη διάλυση της Βουλής καθώς τη θεώρησε αντισυνταγματική, γι' αυτό και σε κοινή συμφωνία με τους υπόλοιπους αρχηγούς των παλαιών κομμάτων απείχε από τις εκλογές (βλ. και Γεώργιος Ι. Ράλλης, *Γεώργιος Θεοτόκης, Ο πολιτικός του μέτρου*, ΙΒΕ, Αθήνα, 2006, σ. 333). Ουσιαστικά με αυτήν την αποχή εγκαινιάζεται μια προβληματική, και τελικά, άκρως μη δημοκρατική πρακτική στον ελληνικό πολιτικό βίο κατά τον 20^ο αιώνα που θα συνεχιστεί, με πάντοτε αρνητικές συνέπειες για τη δημόσια ζωή της χώρας, μέχρι και τις εκλογές του 1946.

²⁸ Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις» ο. π., σ. 29.

²⁹ Μποχώτης, ο. π., σ. 83.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 81.

³¹ Βερέμης, «Οι επεμβάσεις του Στρατού», ο. π., σ. 28.

³² Γεώργιος-Κωνσταντίνος Πήλιουρας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στον Αθηναϊκό Τύπο, Οι πρώτες κυβερνητικές του θητείες (1910-1912)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2017, σ. 112.

έφερε η νέα Βουλή, κάτι που προφανώς, οδηγούσε στην τάση ανατροπής της ισχύουσας κατάστασης, ακόμη και με μια νέα εκτροπή από τη νομιμότητα.³³

Σημαντικό ζήτημα, που έμμεσα σχετίζεται με το θέμα μας, υπήρξε η επαναφορά του διαδόχου στο στράτευμα, με νομοσχέδιο που προέβλεπε σύσταση θέσης Γενικού Επιθεωρητού του Στρατεύματος, όσο και η αξιοποίηση του Ιωάννη Μεταξά, τον οποίο ο πρωθυπουργός επέλεξε ως υπασπιστή του, παρά τους δεσμούς του με το περιβάλλον των Ανακτόρων. Υπό μίαν έννοια, επαναφέροντας τον Κωνσταντίνο στο στράτευμα, ενόψει μάλιστα της πολεμικής αναμέτρησης της Ελλάδας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, του έδινε τη δυνατότητα να αποκαταστήσει το κύρος του που είχε πληγεί κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, κάτι που μερίδα του συμπολιτευόμενου Τύπου θεώρησε πως έπρεπε να γίνει,³⁴ και κατασκεύαζε έτσι τον μελλοντικό του αντίπαλο.³⁵ Παρά το γεγονός ότι η θέση του Γενικού Επιθεωρητή φέρεται να ήταν συμβουλευτική και να απαιτεί τη συνεργασία του με τον υπουργό των Στρατιωτικών,³⁶ εντούτοις γρήγορα ο Διάδοχος κατόρθωσε να αυτονομηθεί και να αναδειχθεί με ευκολία, μέσα μάλιστα από τις πολεμικές δάφνες των δύο βαλκανικών πολέμων, και να καταστεί εξαιρετικά δημοφιλής, εντός και εκτός του στρατεύματος, παρά το γεγονός μάλιστα ότι, κατά της επανόδου του είχαν τοποθετηθεί κυρίως οι στρατιωτικοί κύκλοι, καθώς και ο ίδιος ο επικεφαλής του Στρατιωτικού Συνδέσμου, Νικόλαος Ζορμπάς.³⁷ Αξίζει ακόμη να αναφερθεί πως ιδιαίτερα επικριτική έναντι της επανόδου του Διαδόχου, στάθηκε η εφημερίδα *Εμπρός*, προβλέποντας μάλιστα τις συγκεντρωτικές τάσεις του Διαδόχου,³⁸ ενώ παράλληλα και «παλαιοκομματικοί» πολιτικοί, όπως ο Στέφανος Δραγούμης, τήρησαν αρνητική στάση.³⁹ Γρήγορα μάλιστα, όσοι τηρούσαν επιφυλακτική ή ανοικτά αρνητική στάση έναντι της επανόδου του Διαδόχου, φάνηκε να δικαιώνονται όταν με την άφιξη της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής υπό τον στρατηγό Εϋντού, κάτι που αποτελούσε αίτημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου, ο Κωνσταντίνος εξέφρασε την αντίθεσή του και άσκησε έντονη

---

³³ Μποχώτης, ο. π., σ. 84.

³⁴ Πηλιούρας, ο. π., σ. 199.

³⁵ Μαυρογορδάτος, 1915, ο. π., σ. 32.

³⁶ Πηλιούρας, ο. π., σ. 200.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 204.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 202.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 204.

κριτική στον Γάλλο στρατηγό, ίσως και εξαιτίας της γερμανοφιλίας του,⁴⁰ αποδεικνύοντας έτσι ότι είχε πάντα τη δική του ατζέντα και δεν προτίθετο να πειθαρχεί ασμένως στις υποδείξεις του πρωθυπουργού και υπουργού των Στρατιωτικών Βενιζέλου, ο οποίος παρενέβη προς αποκατάσταση της τάξης και παραμονής της γαλλικής αποστολής.

Εν τω μεταξύ, εκλογές λαμβάνουν χώρα ξανά τον Μάρτιο του 1912. Τα αντιβενιζελικά κόμματα συμμετέχουν μεν αλλά είναι πλέον φανερό η κυριαρχία και η πλήρης επικράτηση του κόμματος των Φιλελευθέρων που πέτυχε έναν εκλογικό θρίαμβο έναντι του πολυδιασπασμένου αντιβενιζελισμού που εξέλεξε μόλις 33 βουλευτές έναντι 146 των Φιλελευθέρων.⁴¹ Αυτό που αξίζει επίσης να τονιστεί είναι το ότι, κατά κύριο λόγο, προς το κόμμα των Φιλελευθέρων στρέφονται κυρίως οπαδοί του πολιτικού ρεύματος του Δηλιγιάννη, ενώ το «Νεωτερικόν» κόμμα του Γ. Θεοτόκη, που αποτελεί και την κυρίως αντιπολίτευση, εκφράζει περισσότερο την πολιτική αντίληψη του Χαρίλαου Τρικούπη,⁴² αν και ο Κερκυραίος πολιτικός, από την εποχή των κυβερνήσεών του ήδη, υπερτόνιζε τον «σλαβικό κίνδυνο» και φρονούσε πως επιβάλλεται η συνεργασία Αθήνας και Πύλης προς τούτο, με την αρωγή του Βερολίνου που θεωρούσε αναγκαία τη δημιουργία ενός «αντισλαβικού» άξονα στα Βαλκάνια,⁴³ προκειμένου να αντιμετωπιστεί η ρωσική διείσδυση. Ενδιαφέρον ακόμη είναι και το γεγονός πως τόσο ο Ράλλης, όσο και ο Μαυρομιχάλης και ο Θεοτόκης, υλοστήριζαν αντιλήψεις επηρεασμένες από τον «κλασσικό» φιλελευθερισμό, σε αντίθεση με το κόμμα των Φιλελευθέρων που εξέφραζε περισσότερο κρατικιστικές θέσεις.⁴⁴

Όσον αφορά στην εξωτερική πολιτική, στο πεδίο άλλωστε που κυρίως εκδηλώθηκε ο Εθνικός Διχασμός, ο Βενιζέλος θα αντιμετωπίσει κριτική επί δύο ζητημάτων κυρίως: το πρώτο αφορά στη σύναψη συμμαχίας με τη Βουλγαρία, τον Μάιο του 1912. Όπως προαναφέρθηκε, και δεδομένου του Μακεδονικού Αγώνα που είχε προηγηθεί, η ανησυχία για τον «σλαβικό»

---

⁴⁰ Βερέμης, *ο. π.*, σ. 29.

⁴¹ Ριζάς, *ο. π.*, σ. 61.

⁴² Στο ίδιο, σ. 61-63.

⁴³ Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος, *“Η ευγενής μας τύφλωσις...”*, *Εξωτερική πολιτική και «Εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 202.

⁴⁴ Μποχώτης, *ο. π.*, σ. 80-81.

κίνδυνο ήταν ιδιαίτερα ζωνηρή και μια τέτοια κίνηση προκάλεσε ανησυχία στο σύνολο των «παλαιοκομματικών» και θεωρήθηκε «παρά φύσιν». ⁴⁵ Ωστόσο, ο Ίων Δραγούμης, παρά τα αντιβουλγαρικά του αισθήματα, τοποθετήθηκε δημόσια αρθρογραφώντας υπέρ της επιλογής του πρωθυπουργού. ⁴⁶ Το δεύτερο ζήτημα εξωτερικής πολιτικής για το οποίο δέχτηκε κριτική ο Ελευθέριος Βενιζέλος ήταν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, με τα αντιπολιτευόμενα κόμματα να στηρίζουν ωστόσο την κυβέρνηση κατά τη διεξαγωγή τους. Ειδικότερα, η αντιπολίτευση άσκησε έντονη κριτική στους διπλωματικούς χειρισμούς του Έλληνα πρωθυπουργού κατά τα δύο συνέδρια Λονδίνου και Βουκουρεστίου. Ουσιαστικά, τότε εισάγεται, με την εμπειρία των Βαλκανικών Πολέμων, ένας ιδιόρρυθμος «δυϊσμός» που ταύτιζε με τον Βενιζέλο τις διπλωματικές ενέργειες, οι οποίες θεωρούνταν από λανθασμένες μέχρι ακυρωτικές των όσων είχε πετύχει στα πεδία των μαχών η χώρα, και τις στρατιωτικές επιτυχίες με τον Κωνσταντίνο. ⁴⁷ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, θα βρει και ιδιαίτερη θέση στη μυθολογία των δύο πολιτικών στρατοπέδων η γνωστή ανταλλαγή τηλεγραφημάτων μεταξύ Κωνσταντίνου και Βενιζέλου προ της κατάληψης από τον ελληνικό στρατό της Θεσσαλονίκης, ⁴⁸ περιστατικό που, χωρίς να δηλοί ή να προαναγγέλλει τη σύγκρουση του μελλοντικού άνακτα με τον πρωθυπουργό, οπωσδήποτε είναι, αν μη τι άλλο, ενδεικτική των ιδιοσυγκρασιών των δύο προσωπικοτήτων.

Η Ελλάδα ενόψει του Α' Παγκοσμίου Πολέμου

Η έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη, τόνωσε την εθνική σύμπνοια μέσα στο πλαίσιο ενός κοινού πολεμικού αγώνα. Στην Ελλάδα ωστόσο, ο πόλεμος ανέδειξε την ήδη προϋπάρχουσα ρήξη της ελληνικής πολιτικής τάξης, την επέκτεινε στην ελληνική κοινωνία και τη βύθισε σε βαθιά κρίση. ⁴⁹ Έχει σημασία να έχουμε κατά νου πως μέχρι εκείνη τη στιγμή το ζήτημα που ανέδειξε ουσιαστικά τη διάσταση ανάμεσα στα δύο πολιτικά στρατόπεδα ήταν η εξωτερική πολιτική, ⁵⁰ χωρίς αυτό να

⁴⁵ Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, ο. π., σ. 129-131.

⁴⁶ Μάζης, *Ίων Δραγούμης*, ο. π., σ. 216.

⁴⁷ Χριστοπούλου, ο. π., σ. 131-132.

⁴⁸ Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία τ. Β'*, ο. π., σ. 195-196.

⁴⁹ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Α Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2000, σ. 14.

⁵⁰ Χριστοπούλου, ο. π., σ. 134.

συνεπάγεται πως δεν υπήρχαν διαφορές και στην εσωτερική πολιτική, με κυριότερο την τάση του Βενιζέλου να χρησιμοποιεί το Σύνταγμα κατά τρόπο που εξυπηρετούσε κάθε φορά το κυβερνητικό έργο.⁵¹ Το καλοκαίρι του 1914, πρωταρχική μέριμνα της κυβέρνησης Βενιζέλου ήταν να κατοχυρώσει τα εδαφικά οφέλη της χώρας από τους Βαλκανικούς, δεδομένου ότι τόσο η Βουλγαρία όσο και η Οθωμανική Αυτοκρατορία παρουσίαζαν έντονα αναθεωρητικές τάσεις.⁵² Ούτως ή άλλως, η ισορροπία δυνάμεων που επικρατούσε στην νοτιοανατολική Ευρώπη με τους Βαλκανικούς είχε τερματιστεί,⁵³ και συνεπώς όλοι περίμεναν πως μια νέα πολεμική σύρραξη ήταν προ των πυλών. Με το που ξεσπά η κρίση του Βελιγραδίου, τίθεται ζήτημα συμμετοχής της Ελλάδος σε υποστήριξη της Σερβίας που δεχόταν επίθεση από την αυτοκρατορία των Αψβούργων. Ο ρεαλιστής Βενιζέλος, γνωρίζοντας ασφαλώς και τις διαθέσεις τού από το 1913, μετά τη δολοφονία του πατέρα του Γεωργίου Α', βασιλιά πλέον Κωνσταντίνου, καταλήγει στην υιοθέτηση μιας ευμενούς ουδετερότητας, επισημαίνοντας ωστόσο πως δεν θα παραμείνει απαθής σε περίπτωση που η Σερβία δεχτεί και βουλγαρική επίθεση.⁵⁴ Η κατάσταση αυτή, φαίνεται προς στιγμήν να ικανοποιεί όλες τις πλευρές, δεδομένου ότι και οι Κεντρικές Αυτοκρατορίες⁵⁵ επιθυμούν διακαώς να παραμείνει η Ελλάδα σε καθεστώς ουδετερότητας,⁵⁶ αφού η συμμαχία με την Ελλάδα δεν θεωρείτο ούτε επιθυμητή αλλά ούτε και εφικτή ουσιαστικά από τη γερμανική εξωτερική πολιτική.⁵⁷

Ωστόσο, τα πράγματα δεν παραμένουν στατικά· στις αρχές του Αυγούστου οι προσπάθειες του Βενιζέλου να έρθει σε συνεννόηση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία καταλήγουν σε αδιέξοδο. Το αποτέλεσμα ήταν ο Βενιζέλος να αρχίσει να κινείται προς την κατεύθυνση της ένταξης της

---

⁵¹ Στο ίδιο.

⁵² Γιάννης Στεφανίδης, «Η έκρηξη του Α Παγκοσμίου Πολέμου», Θ. Βερέμης –Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Εποχή του*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 139.

⁵³ Γεώργιος Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Α Παγκοσμίου Πολέμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*, (επιμ.) Αν. Μπαγιάς, τόμος ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική, 1978, σ. 9.

⁵⁴ Στεφανίδης, ο. π., σ. 140.

⁵⁵ Με αυτό τον όρο προσδιορίζονται η Γερμανία και η Αυστροουγγαρία. Στη συμμαχία τους θα ενταχθούν αργότερα η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Βουλγαρία.

⁵⁶ Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Η Δόξα και ο Διχασμός 1908-1918*, Αθήνα. Ζαχαρόπουλος, 1992, σ. 296-297.

⁵⁷ Μαυρογορδάτος, , 1915, ο. π., σ. 37-39.

Ελλάδας στο πλευρό της Αντάντ.⁵⁸ Παρ' όλα αυτά, ούτε οι χώρες της Αντάντ έδειξαν ενδιαφέρον για τις προτάσεις του Έλληνα πρωθυπουργού, γιατί η Ρωσία εννοούσε να προβεί η Ελλάδα σε εδαφικές παραχωρήσεις προς όφελος της Σερβίας και της Βουλγαρίας. Ακόμη και στο αίτημα των εγγυήσεων που ζήτησε η Ελλάδα, σε περίπτωση που δεχόταν επίθεση από τους Τούρκους κατά την εκπλήρωση των συμμαχικών της υποχρεώσεων έναντι της Σερβίας, αν στην τελευταία επιτίθετο η Βουλγαρία, οι απαντήσεις ήταν απογοητευτικές, σε βαθμό που ο ίδιος ο Βενιζέλος να εξομολογείται στον Εμμανουήλ Ρέπουλη πως δεν ήξερε αν θα έπειθε νωρίτερα τον Κωνσταντίνο ή την ίδια την Αντάντ για τα οφέλη μιας συμμαχίας μαζί της.⁵⁹ Ο σπουδαιότερος λόγος που υπαγόρευε αυτή τη στάση των δυνάμεων της Αντάντ, ήταν το ότι τυχόν αποδοχή της ελληνικής συμμαχίας θα μπορούσε να προκαλέσει την ένταξη στο στρατόπεδο των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, τόσο της Βουλγαρίας όσο και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁶⁰

Τελικά, η Οθωμανική Αυτοκρατορία εισέρχεται στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Αυτοκρατοριών τον Νοέμβριο του 1914, γεγονός που επέτρεψε στην Αντάντ να βολιδοσκοπήσει τις ελληνικές διαθέσεις, πάντα όμως έχοντας σαν προτεραιότητα τον προσεταιρισμό της Βουλγαρίας. Έτσι, τον Ιανουάριο του 1915 ο Βρετανός πρέσβης Έντουαρντ Γκρέν, θα προτείνει στον Βενιζέλο την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο έναντι εδαφικών ανταλλαγμάτων στη Μικρά Ασία, πρόταση που ο Βενιζέλος αποδέχτηκε και μετέφερε στον βασιλιά, παρά το γεγονός ότι η πρόταση προέβλεπε την «οδυνηρά» παραχώρηση της Καβάλας στους Βούλγαρους, ώστε να συμμετάσχουν κι εκείνοι. Την περίοδο εκείνη, και ενόψει των συγκεκριμένων προτάσεων, είναι που για πρώτη φορά θα εκφράσει την αντίθεσή του προς την επέκταση επί της Μικράς Ασίας ο Ιωάννης Μεταξάς,⁶¹ ο οποίος θεωρούσε πως κάτι τέτοιο θα ασθενούσε τη θέση της Ελλάδας επί της Μακεδονίας, ενώ ταυτόχρονα αντίθετος ήταν και με την παραχώρηση της Καβάλας στη Βουλγαρία. Ωστόσο, τα επιχειρήματα του Μεταξά, παρά την ορθότητά τους,

---

⁵⁸ Η συμμαχία που είχαν συμπήξει η Βρετανία, η Γαλλία και η Ρωσία. Στη συνέχεια, στο πλευρό τους θα βρεθούν και δυνάμεις όπως η Ιταλία και οι ΗΠΑ, ενώ μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, η Ρωσία θα αποχωρήσει.

⁵⁹ Στεφανίδης, *ο. π.*, σ. 143.

⁶⁰ Χριστοπούλου, *ο. π.*, σ. 140.

⁶¹ Γεώργιος Λεονταρίτης, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*, (επιμ.) Αν. Μπαγιάς, τόμος ΙΕ΄, Αθήνα, Εκδοτική, 1978, σ. 20-21.

δεν αντιπροσώπευαν απολύτως και τις αληθινές του θέσεις, δεδομένου ότι ήταν, ούτως ή άλλως, σαφώς προσανατολισμένος προς τις Κεντρικές Δυνάμεις, ένεκεν της γερμανοφιλίας του και της πίστης του, που συμεριζόταν και ο Κωνσταντίνος, πως η νίκη θα στεφάνωνε τα γερμανικά όπλα. Η πρόταση αυτή ωστόσο του Γκρέν δεν ευδοκίμησε, δεδομένου ότι ούτε η Ρουμανία αλλά ούτε και η Βουλγαρία έδειξαν ενδιαφέρον να εισέλθουν στην παρούσα φάση στον πόλεμο. Ακόμη, ούτε και η Γαλλία και η Βρετανία είχαν σαφή άποψη σχετικά με το ποια στρατηγική ήθελαν να ακολουθήσουν στα Βαλκάνια. Αποτέλεσμα ήταν τελικά, ο ίδιος ο Βενιζέλος να αρνηθεί την ελληνική εμπλοκή.⁶²

Η σύγκρουση Βενιζέλου-Κωνσταντίνου

Η είσοδος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον πόλεμο άλλαξε τα δεδομένα των δυνάμεων της Αντάντ, οι οποίες πλέον εξέταζαν στρατιωτικές επιχειρήσεις στα Δαρδανέλια και στα Βαλκάνια.⁶³ Στην υπό σχεδίαση επιχείρηση στα Δαρδανέλια, ο Βενιζέλος είδε την ιδανική ευκαιρία για συμμετοχή της Ελλάδος στον πόλεμο, με δύναμη 40.000 ανδρών που θα αποβιβάζονταν στην Καλλίπολη σε υποστήριξη της συμμαχικής προσπάθειας παραβίασης των Στενών.⁶⁴ Στην προοπτική της εισόδου του στην Κωνσταντινούπολη ο Κωνσταντίνος, επικεφαλής ελληνικού στρατού, φάνηκε να συγκινείται και έδωσε αρχικά τη συγκατάθεσή του στον Βενιζέλο να κινηθεί αναλόγως.⁶⁵ Ωστόσο, ήταν ο Μεταξάς εκείνος που έχοντας αντιρρήσεις ως προς την επιτυχία της επιχείρησης⁶⁶ υπέβαλε την παραίτησή του, ζητώντας παράλληλα την αποστράτευσή του, και καταθέτοντας υπόμνημα με τις ενστάσεις του. Η παραπάνω ενέργεια σηματοδοτούσε ουσιαστικά τη διάσταση απόψεων μεταξύ της κυβέρνησης και του Γενικού Επιτελείου, το οποίο, σε μεγάλο βαθμό, λειτουργούσε αυτόνομα, είχε άμεση πρόσβαση στον βασιλιά και δεν ελεγχόταν επ' ουδενί από την κυβέρνηση.⁶⁷ Μετά από αυτήν την εξέλιξη ο πρωθυπουργός ζητά σύγκληση του Συμβουλίου του Στέμματος στο οποίο συμμετείχαν ο ίδιος, ο βασιλιάς και οι διατελέσαντες

---

⁶² Χριστοπούλου, *ο. π.*, σ. 142.

⁶³ Λεονταρίτης, «Η Ελλάς», *ο. π.*, σ. 20.

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 22.

⁶⁵ Μαυρογορδάτος, 1915, *ο. π.*, σ. 43.

⁶⁶ Θεωρούσε συν τοις άλλοις ότι η συμμετοχή ελληνικών δυνάμεων στην Καλλίπολη θα αποδυνάμωνε τη Μακεδονία ενόψει ενδεχόμενης βουλγαρικής επίθεσης.

⁶⁷ Μαυρογορδάτος, , 1915, *ο. π.*, σ. 43-48.

πρωθυπουργοί. Στο δεύτερο και ουσιαστικό συμβούλιο που συνεκλήθη, ο Βενιζέλος, ενθαρρυσμένος και από το γεγονός ότι άπαντες οι πρώην πρωθυπουργοί στήριζαν την πολιτική του,⁶⁸ δήλωσε πως αν ο βασιλιάς δεν υιοθετούσε την πολιτική του, θα υπέβαλλε την παραίτησή του, κάτι που τελικά και συνέβη. Η Βουλή διαλύθηκε, πρωθυπουργός ανέλαβε ο Δ. Γούναρης, μετά την άρνηση των Αλέξανδρου Ζαΐμη και Στέφανου Σκουλούδη, γεγονός που έγινε ευμενώς δεκτό αρχικά από το βενιζελικό⁶⁹ στρατόπεδο, κυρίως λόγω της φήμης του μεταρρυθμιστή πολιτικού που τον ακολουθούσε κατά τρόπο που θα μπορούσε ενδεχομένως να υποκαταστήσει τον Βενιζέλο, παρά το γεγονός ότι ήταν ο αντιβενιζελισμός του και όχι οι μεταρρυθμιστικές του περγαμηνές ο λόγος που επελέγη για την πρωθυπουργία. Θα πρέπει ωστόσο να τονίσουμε εδώ ότι, όπως έχει καταδειχθεί από την νεότερη έρευνα, ο Κωνσταντίνος ήταν σαφώς προσανατολισμένος προς τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες και μάλιστα, η ευμενής ουδετερότητα που προσέφερε στη Γερμανία είχε και υψηλότατα οικονομικά ανταλλάγματα,⁷⁰ αν και δεν λείπουν οι ερευνητές που θεωρούν μια τέτοια αντίληψη ως γαλλική και βενιζελική προπαγάνδα.⁷¹

Οι εξελίξεις αναφορικά με τον Διχασμό από το σημείο αυτό και έπειτα είναι κατατρεχτικές, καθώς έχει ανοίξει πλέον ο ασκός του Αιόλου. Η κυβέρνηση Γούναρη είναι πλήρως ελεγχόμενη από τον μονάρχη δεδομένου ότι, αφενός, παρά την υψηλή δημοτικότητά του, ο νέος πρωθυπουργός δεν

---

⁶⁸ Ο Δ. Ράλλης τασσόταν εξ αρχής υπέρ της Αντάντ, ο Γ. Θεοτόκης, γερμανόφιλος μεν (είχε και προσωπικές σχέσεις με τον Κάιζερ, ο οποίος παραθέριζε στην Κέρκυρα), αντιτάχτηκε επί της αρχής, αλλά εν συνεχεία αναγνώρισε την ανάγκη να ακολουθηθεί η πολιτική που υποστήριζε ο πρωθυπουργός (βλ. Μαυρογορδάτος, 1915, ο. π., σ. 49). Ενδιαφέρον ακόμη είναι και το γεγονός πως ο αδελφός του βασιλιά, πρίγκιπας Γεώργιος, ο οποίος είχε διατελέσει Ύπατος Αρμοστής της Κρήτης και είχε έρθει σε έντονη σύγκρουση με τον Βενιζέλο, όταν ακόμη ο τελευταίος βρισκόταν στο νησί, υποστήριξε με κάθε τρόπο την ανάγκη ταύτισης της Ελλάδας με τις δυνάμεις της Αντάντ, ανέλαβε σχετικές διπλωματικές πρωτοβουλίες, ενώ προσπάθησε να πείσει τον αδελφό του να ακολουθήσει τη βενιζελική πολιτική, έστω και χωρίς τον Βενιζέλο (βλ. Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Η σύγκρουση Βενιζέλου-Κωνσταντίνου», Θ. Βερέμης – Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Εποχή του*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 163.

⁶⁹ Χριστοπούλου, ο. π., σ. 143.

⁷⁰ Κώστας Λούλος, «Η Γερμανία και ο μύθος της πολιτικής “ουδετερότητας” του Κωνσταντίνου κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: μια χαρακτηριστική περίπτωση “άτυπου και περιφερειακού ιμπεριαλισμού”, Στράτος Δορδανάς – Νίκος Παπαναστασίου (επιμ.), *Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας, Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2018, σ. 77-78.

⁷¹ Heinz A. Richter, *Ελλάδα 1915-1917, Μέσα από τα ρωσικά αρχεία*, (μτφρ. Βαγγέλης Στεργιόπουλος), Αθήνα, Γκοβόστης, 2016, σ. 155.

διέθετε ισχυρή κοινοβουλευτική δύναμη και αφετέρου, αρκετά μέλη του υπουργικού του συμβουλίου είχαν από μικρή έως ανύπαρκτη κυβερνητική εμπειρία. Ακόμη, θα πρέπει να τονίσουμε ότι μέσα στο πλαίσιο κατακερματισμού που διέκρινε τον αντιβενιζελικό χώρο σε όλη τη μακρά διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, δεν είδαν όλοι με καλό μάτι την πρωθυπουργοποίηση Γούναρη.⁷² Παράλληλα, η πρωθυπουργοποίηση του Γούναρη, την οποία ουσιαστικά κατέστησε και ο ίδιος ο Βενιζέλος μονόδρομο μετά την άρνησή του να στηρίξει κυβέρνηση υπό τον Ζαΐμη, έκανε βαθύτερο, κατά μία άποψη, το σχίσμα του Διχασμού.⁷³ Ο Βενιζέλος ήταν πολύ πιο εύκολο να χτυπά τον Γούναρη αντί του άνακτα, αφού ο Αχαιός πολιτικός είχε αναλάβει τον ρόλο του πολιτικού εκφραστή ουσιαστικά των αντιλήψεων του Κωνσταντίνου, ρόλο που μέχρι τότε δεν έδειχνε ότι ήταν διατεθειμένος να παίξει, με δεδομένη την παροιμιώδη προσήλωση που είχε προς τον κοινοβουλευτισμό και τη δεδηλωμένη.⁷⁴ Ουσιαστικά, με την κίνησή του ο Κωνσταντίνος να αναθέσει την πρωθυπουργία στον Γούναρη, επέλεξε τον αρχηγό της παράταξης που θα σήκωνε το βάρος της κοινοβουλευτικής αντιπαράθεσης απέναντι στον Βενιζέλο. Στη συνέχεια, με τις εκλογές όπου το μόλις ιδρυθέν «Κόμμα Εθνικοφρόνων» του Γούναρη θα καταλάβει τον μεγαλύτερο αριθμό εδρών από όλα τα λοιπά αντιβενιζελικά κόμματα, η λαϊκή βάση του αντιβενιζελισμού θα επικυρώσει τη βασιλική εκλογή.⁷⁵

Τον Μάιο του 1915 διεξάγονται εκλογές, τις οποίες κερδίζει το κόμμα των Φιλελευθέρων σε μια διευρυμένη Βουλή, δεδομένου ότι συμμετέχουν πλέον και οι Νέες Χώρες. Το κόμμα του Βενιζέλου καταλαμβάνει 184 έδρες σε σύνολο 310.⁷⁶ Το αποτέλεσμα των εκλογών έδειξε και κάτι περισσότερο· πως ακόμη δεν υπάρχει «δομική» αντίθεση της Παλαιάς Ελλάδας προς τη Νέα ως προς την πολιτική πρόταση του Βενιζέλου. Αυτή θα λάβει μόνιμη διάσταση

---

⁷² Χριστοπούλου, *ο. π.*, σ. 144-145.

⁷³ Μαυρογορδάτος, 1915, σ. 52-54.

⁷⁴ Ξανθή Πανταζή (2016), *Ο αντιπολιτευτικός λόγος 1910-1915: η συγκρότηση της αντιπολίτευσης στον Ελευθέριο Βενιζέλο*, ΜΔΕ, Πάντειο, Αθήνα σ. 79.

⁷⁵ Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η Ελληνική Συντηρητική Παράταξη: ιστορική προσέγγιση και πολιτικά χαρακτηριστικά, Από το Κόμμα των Εθνικοφρόνων του Γούναρη στη Ν.Δ. του Έβερτ*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1994, σ. 37.

⁷⁶ Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, σ. 45. Ο Μαυρογορδάτος στο 1915 αναφέρει 186 σε σύνολο 316 (σ. 59), ο Πετρίδης στην *Ιστορία* του τις ανεβάζει στις 187 (σ. 230).

κατά τον Μεσοπόλεμο, μετά την άφιξη στον ελλαδικό χώρο των προσφύγων.⁷⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι στη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση, στη Μακεδονία, όπου ακόμη κατοικούσε μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων και υπήρχε φυσικά και η πολύ μεγάλη εβραϊκή κοινότητα, στη Θεσσαλονίκη κυρίως, σε σύνολο 74 εδρών, μόνο 5 κέρδισαν οι Φιλελεύθεροι έναντι 66 των Εθνικοφρόνων, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται και ως συνεργαζόμενοι οι δύο Εβραίοι υποψήφιοι της Φεντερασιόν.⁷⁸ Ενδεικτικό πάντως της όλης κατάστασης είναι το γεγονός ότι ο Γούναρης παρέμεινε επί εβδομήντα περίπου ημέρες μετά τις εκλογές στην πρωθυπουργία, αφού λόγω –ή με πρόφαση ίσως- της ασθενείας του Κωνσταντίνου η Βουλή συγκλήθηκε μόλις στις αρχές Αυγούστου.⁷⁹

Τον Σεπτέμβριο, η Βουλγαρία προβαίνει σε επιστράτευση και ο Βενιζέλος απαντά με επιστράτευση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, κάτι που δεν ήταν δυνατό πλέον ούτε ο Κωνσταντίνος να αρνηθεί, ενώ παράλληλα, προλαβαίνοντας πιθανή αντίδραση του άνακτα, προτείνει στην Αντάντ την αποστολή στρατευμάτων προς βοήθεια της Σερβίας και την αποβίβασή τους στη Θεσσαλονίκη, κάτι που τελικά έγινε και που θα έπαιζε καταλυτικό ρόλο στις εσωτερικές εξελίξεις που ακολούθησαν. Ο Βενιζέλος πήρε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή αλλά η συνεχιζόμενη διαφωνία του με τον Κωνσταντίνο είχε σαν αποτέλεσμα να παραιτηθεί εκ νέου.⁸⁰ Πρωθυπουργός αναλαμβάνει ο Αλέξανδρος Ζαΐμης, ο οποίος επικεφαλής των αντιβενιζελικών κομμάτων σχηματίζει κυβέρνηση μειοψηφίας και ζητά ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, την οποία και δεν μπόρεσε να λάβει, ενώ ο Κωνσταντίνος εξακολουθώντας να αγνοεί την αρχή της δεδηλωμένης, όρισε πρωθυπουργό τον Σκουλούδη, δίνοντάς του μάλιστα τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει ο

---

⁷⁷ Ριζάς, *Βενιζελισμός*, ο. π., σ. 63. Γενικότερα, ο Διχασμός αλλάζει μορφές κατά τις διάφορες φάσεις του, σε βαθμό που κάθε αναθέρμανσή του, να «περιθωριοποιεί» τα αίτια της προηγούμενης (όταν π.χ. στον ελληνικό στρατό της Μ. Ανατολής μετά το 1941, κύριο ζήτημα είναι το λεγόμενο «αποτακτικό», προφανώς και δεν συζητά κανείς για το 1915 ή τα Νοεμβριανά ή την υποψηφιότητα Γονατά στις εκλογές της Γερουσίας το 1929).

⁷⁸ Ριζάς, ο. π., σ. 64. Ο Μαυρογορδάτος ανεβάζει σε 69 τις έδρες των Εθνικοφρόνων.

⁷⁹ Μαυρογορδάτος, 1915, σ. 60.

⁸⁰ Michael Llewellyn-Smith, *Το Όραμα της Ιωνίας, Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, (μτφρ. Λίνα Κάσδαγλη), ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2002, σ. 125.

ίδιος νέες εκλογές, τις οποίες ο Βενιζέλος κατήγγειλε ως παράνομες και δήλωσε πως το Κόμμα των Φιλελευθέρων θα απείχε από αυτές.⁸¹

Η κυβέρνηση Σκουλούδη, που ακολούθησε, δήλωσε πως θα αντιμετώπιζε φιλικά τα στρατεύματα της Αντάντ που ήδη είχαν ξεκινήσει να αποβιβάζονται στην Κωνσταντινούπολη.⁸² Ουσιαστικά έχουμε την έναρξη μιας εντελώς παράδοξης κατάστασης, όπου η Ελλάδα είναι τυπικά ουδέτερη, στο έδαφος και στα χωρικά της ύδατα όμως διεξάγονται πλήρεις στρατιωτικές και ναυτικές επιχειρήσεις, οι κυβερνήσεις που σχηματίζονται διαμαρτύρονται, άλλοτε ειλικρινά άλλοτε επιλεκτικά, οπωσδήποτε όμως υποκριτικά, και στους δύο αντιμαχόμενους συνασπισμούς για την παραβίαση της ουδετερότητας της χώρας, την ώρα που αυτή η ουδετερότητα παραβιάζεται και από τις δύο πλευρές απροκάλυπτα, ως μη ούσα.⁸³

Από τον διορισμό της κυβέρνησης Σκουλούδη και μετά, αρχίζουν εκτεταμένες βιαιότητες σε βάρος των βενιζελικών και η κατάσταση σαφώς εκτραχύνεται.⁸⁴ Παράλληλα, η είσοδος των συμμαχικών στρατευμάτων σε ελληνικό έδαφος δεν ήταν το ότι ντε φάκτο άλλαζε την ισορροπία δυνάμεων και στο εσωτερικό παιχνίδι, αλλά αποδείκνυε, όπως και τα γεγονότα που ακολούθησαν, κάτι πολύ απλό· ότι η Ελλάδα, ακόμη κι αν ήθελε ή έπρεπε όντως να ακολουθήσει μια αυστηρή ουδετερότητα έναντι και των δύο εμπολέμων συνασπισμών, καλλιεργώντας μια πολιτική ίσων αποστάσεων, δεν θα ήταν επ' ουδενί εφικτό να το κατορθώσει, δεδομένων των αντικειμενικών συνθηκών που επικρατούσαν στη Βαλκανική και στη νοτιοανατολική Μεσόγειο εκείνη την εποχή.

Ουσιαστικά λοιπόν, το 1915 τελειώνει με τις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν χωρίς τη συμμετοχή των Φιλελευθέρων και τη σύγκληση Βουλής με αντιβενιζελικό χαρακτήρα, όπου σε σύνολο 316 βουλευτών οι 256 ανήκαν στο κόμμα των Εθνικοφρόνων του Δημητρίου Γούναρη,⁸⁵ με τις

---

⁸¹ Γεώργιος Β. Δερτιλής, (2015) «Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος κι ένας εμφύλιος που ονομάστηκε «Διχασμός» στο: Ευ. Χατζηβασιλείου – Δ. Γιαννακόπουλος (επιμ.) (2015), *1915-2015, 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό, Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις*, Πρακτικά Δημερίδας 7-8 Νοεμβρίου 2015, Άργος, 2018, σ. 16

⁸² Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική..τ. 2^{ος}*, σ. 235.

⁸³ Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας..*, σ. 234.

⁸⁴ Δερτιλής, *ο. π.*, σ. 16.

⁸⁵ Μαυρογορδάτος, *1915, ο. π.*, σ. 79.

συλλήψεις από τον στρατηγό Σαράιγ στη Θεσσαλονίκη των προξένων των Κεντρικών Δυνάμεων και τον εκτοπισμό τους στη Μασσαλία κι από εκεί στην Ελβετία⁸⁶ ενώ το 1916 ξεκινά με την κατάληψη της Κέρκυρας από τις δυνάμεις της Αντάντ προκειμένου να μεταφερθεί εκεί και να ανασυνταχθεί ο νικημένος από τις Κεντρικές Δυνάμεις, σερβικός στρατός.⁸⁷ Οι ήδη κακές σχέσεις με την προηγούμενη κυβέρνηση Σκουλούδη του Οκτωβρίου 1915 λόγω της συμμαχικής απόβασης στη Θεσσαλονίκη⁸⁸ επιδεινώθηκαν ακόμη περισσότερο ενώ η εξέλιξη της μάχης του Βερντέν, που είχε ήδη ξεκινήσει, επέτεινε τον συμμαχικό εκνευρισμό, με αποτέλεσμα οι διπλωματικές ενέργειες των συμμάχων να μη διαθέτουν κάποιες στιγμές το απαιτούμενο «τακτ», παρά το ότι η αρχική τουλάχιστον συμμαχική εκτίμηση για την πρώτη κυβέρνηση Σκουλούδη ήταν πως ναι μεν ήταν αντίθετη προς τον Βενιζέλο, αλλά μάλλον φιλική προς την Αντάντ.⁸⁹

Ακόμη, αναφορικά με την κατάληψη της Κέρκυρας, αυτή προέκυψε στο πλαίσιο των ενδοσυμμαχικών ανταγωνισμών καθώς η μεν πρόταση για μεταφορά των σερβικών δυνάμεων στο λιμάνι του Αυλώνα βρήκε αντίθετους τους Ιταλούς, η δε κατάληψή της, θα δημιουργούσε εντάσεις στις σχέσεις των Βρετανών με την ελληνική κυβέρνηση. Τελικά, η μεταφορά του σερβικού στρατού στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 1916, ενισχύοντας περισσότερο μάλλον τον Εθνικό Διχασμό.⁹⁰ Είχε μεσολαβήσει, στις 13 Μαΐου 1916, και η σχεδόν αμαχητί παράδοση του οχυρού Ρούπελ, με την άδεια της κυβέρνησης Σκουλούδη,⁹¹ στους Βούλγαρους, που ενδυνάμωσε τα πατριωτικά αισθήματα και είχε σαν άμεση συνέπεια την κατάληψη της Θάσου από τις συμμαχικές δυνάμεις, την κήρυξη στρατιωτικού νόμου στη Θεσσαλονίκη καθώς και τον μερικό ναυτικό αποκλεισμό στην Παλαιά Ελλάδα. Στο μεταξύ, κι ενώ ήδη έχει σχηματιστεί η «Εθνική Άμυνα», το σχέδιο του Ελευθερίου Βενιζέλου για σχηματισμό προσωρινής κυβέρνησης στις

---

⁸⁶ Εντουάρ Ντριώ, *Ελλάδα και Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Από το κίνημα των Νεοτούρκων (1908) μέχρι τη Συνθήκη της Λωζάνης (1923)*, Αθήνα, Πελασγός, 1999, σ. 203.

⁸⁷ Χρίστος Α. Θεοδούλου, *Η Ελλάδα και η Αντάντ, 1^η Αυγούστου 1914-25^η Σεπτεμβρίου 1916*, Αθήνα, Πατάκης, 2011, σ. 291.

⁸⁸ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1990, σ. 97.

⁸⁹ Θεοδούλου, *ο. π.*, σ. 272.

⁹⁰ Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας 1912-1941*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2005, σ. 94-95 και 108.

⁹¹ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *1915*, *ο. π.*, σ. 80.

λεγόμενες Νέες Χώρες, με την ταυτόχρονη συγκρότηση στρατού στο πλευρό της Αντάντ,⁹² αναβάλλεται.

Τον Ιούνιο του 1916 οι πρεσβευτές των τριών συμμαχικών δυνάμεων θα προβούν σε διακοίνωση προς την ελληνική κυβέρνηση αξιώνοντας άμεση αποστράτευση, αντικατάσταση της κυβέρνησης Σκουλούδη, διάλυση της Βουλής με τη διενέργεια εκλογών καθώς και αντικατάσταση προσώπων στον κρατικό μηχανισμό και την αστυνομία.⁹³ Ο βασιλιάς θα ορκίσει προσωρινή κυβέρνηση υπό τον Ζαΐμη ικανοποιώντας όλους τους συμμαχικούς όρους, ακόμη κι εκείνους που αποτελούσαν απροσχημάτιστη παρέμβαση στα ελληνικά πολιτικά πράγματα, κάτι που δυστυχώς δεν αποδοκιμάστηκε ούτε από τους Φιλελεύθερους και τον Βενιζέλο. Δύο μήνες μετά, τον Αύγουστο, οι Γερμανοβούλγαροι καταλαμβάνουν την Καβάλα και την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, αιχμαλωτίζοντας το Δ' Σώμα Στρατού και μεταφέροντας τους άνδρες του στο Γκαίρλιτς,⁹⁴ σε στρατόπεδο αιχμαλώτων μέχρι το τέλος του πολέμου. Η γερμανική δράση στη συγκεκριμένη περίπτωση, έφερε σε δύσκολη θέση την κυβέρνηση Σκουλούδη, πόσο μάλλον όταν οι δυνάμεις που κατέλαβαν το Ρούπελ ήταν κυρίως βουλγαρικές με τη γερμανική συμμετοχή να περιορίζεται σε ελάχιστους αξιωματικούς που λειτουργούσαν ως σύνδεσμοι.⁹⁵ Μετά τις ραγδαίες αυτές εξελίξεις, κι ενώ στην Αθήνα έχει κορυφωθεί η δράση των Επιστράτων, εφέδρων που ξεχύθηκαν στη χώρα μετά την αποστράτευση του ελληνικού στρατού που είχε επιβάλει η Αντάντ, και που ασκούσαν ωμή βία σε, επώνυμους και μη, βενιζελικούς, μέσα σε ιδιαίτερα τεταμένο κλίμα ξεσπά το κίνημα Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη, υπό την προστασία των δυνάμεων του Σαράιγ. Ο Βενιζέλος αρχικά δεν παίρνει θέση υπέρ του κινήματος, δεδομένου ότι γίνονται ακόμη διαβουλεύσεις με πρωτοβουλία του Ζαΐμη με σκοπό την εξομάλυνση των σχέσεων ανάμεσα στον Κωνσταντίνο και τον Βενιζέλο. Η κυβέρνηση Ζαΐμη παραιτείται, οι προγραμματισμένες εκλογές αναβάλλονται και ο Βενιζέλος τελικά τίθεται επικεφαλής του Κινήματος Εθνικής Άμυνας και σχηματίζει προσωρινή κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη, με επακόλουθο την de facto διχοτόμηση της

---

⁹² Στο ίδιο, σ. 82.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 83.

⁹⁴ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Γεράσιμος Αλεξάτος, *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 2015.

⁹⁵ Αλεξάτος, *ο. π.*, σ.38-39.

ελληνικής επικράτειας ανάμεσα στο «κράτος της Θεσσαλονίκης» και το «κράτος των Αθηνών», όπως ονομάστηκαν.

Από τα μέσα Αυγούστου βεβαίως, ο στόλος της Αντάντ βρίσκεται στον Σαρωνικό ενώ οι Γερμανοβούλγαροι μέχρι το τέλος του μηνός έχουν ολοκληρώσει την κατάκτηση της Ανατολικής Μακεδονίας καθώς και τη μεταφορά του Δ' Σώματος στο Γκαίρλιτς. Εν τω μεταξύ, στην Αθήνα, παρά τη «διάλυσή» τους, οι Επίστρατοι έχουν αναδιοργανωθεί ξανά, ενώ η κυβέρνηση Ν. Καλογερόπουλου έχει πλέον αντικατασταθεί από εκείνη του Σπυρίδωνος Λάμπρου.

Η ανασφάλεια πλέον του κωνσταντινικού καθεστώτος εκφράζεται και από το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος, με αντάλλαγμα την εξασφάλιση του θρόνου του, της ελληνικής ουδετερότητας καθώς και τη μη αναγνώριση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, προσφέρθηκε να εκκενώσει τη Θεσσαλία και να παραχωρήσει πολεμικό υλικό στην Αντάντ⁹⁶. Ακολούθησε η κατάληψη της Κατερίνης από στρατεύματα της Προσωρινής Κυβέρνησης, η οποία αν και δεν ανήκε διοικητικά στη Θεσσαλία κλόνισε τη συμφωνία Κωνσταντίνου-Μπεναζέ, ωστόσο η κατάληψη τελικά της πόλης από γαλλικά στρατεύματα έγινε δεκτή ως συμβιβαστική λύση. Ο Μπεναζέ επιβεβαίωσε στη συνέχεια και γραπτώς τη συμφωνία του με τον βασιλιά, με τον τελευταίο όμως να μην την εφαρμόζει τελικά, θεωρώντας πως οι Γάλλοι δε θα τηρούσαν τις εγγυήσεις που είχαν δώσει. Κατά συνέπεια, η διακοίνωση⁹⁷ του ναυάρχου Φουρνέ που ζητούσε να παραλάβει το υπεσχημένο πολεμικό υλικό, απορρίφθηκε στα μέσα Νοεμβρίου 1916. Συμμαχικά στρατεύματα προχώρησαν σε απόπειρα κατάληψης νευραλγικών σημείων της πρωτεύουσας, δεδομένου ότι ο Φουρνέ ήταν αποφασισμένος να προχωρήσει, ενώ θεωρούσε πως οι δυνάμεις του δεν θα αντιμετώπιζαν αντίσταση⁹⁸ αλλά απωθήθηκαν από τους Επίστρατους,⁹⁹ παρά τον βομβαρδισμό που πραγματοποίησε εναντίον της Αθήνας ο στόλος. Στη συνέχεια οι

---

⁹⁶ Μαυρογορδάτος, 1915, ο. π., σ. 98.

⁹⁷ Γιάννης Μουρέλος, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916, Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, σ. 89-96.

⁹⁸ Richter, ο. π., σ. 87.

⁹⁹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση, 1. Οι Επίστρατοι*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996, σ. 95-101.

Επίστρατοι¹⁰⁰ προχώρησαν σε ένα πογκρόμ διώξεων εναντίον βενιζελικών πολιτών¹⁰¹ και κακοποιήσεών τους,¹⁰² όπως μαρτυρείται και από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων που συστάθηκε κατόπιν συνεννοήσεων μεταξύ των Συμμάχων και της κυβέρνησης των Αθηνών¹⁰³ ενώ η έκδοση βενιζελικών εφημερίδων διακόπηκε σχεδόν σε ολόκληρη την επικράτεια της παλαιάς Ελλάδας. Τα γεγονότα που έμειναν γνωστά ως «Νοεμβριανά», προκάλεσαν την κήρυξη έκπτωτου του Κωνσταντίνου από την Προσωρινή Κυβέρνηση ενώ ως απάντηση η Ιερά Σύνοδος στην Αθήνα, μετά από πίεση των Επιστράτων,¹⁰⁴ προχώρησε στο περιβόητο «Ανάθεμα» κατά του Βενιζέλου στο Πεδίον του Άρεως με επικεφαλής τον προκαθήμενο της ελλαδικής Εκκλησίας, ο οποίος παρά το ότι δεν ήθελε να λάβει θέση και απόφαση για συμμετοχή της Συνόδου στο ανάθεμα, δεν μπόρεσε και να διαφοροποιηθεί, προφυλάσσοντας την Εκκλησία από την εμπλοκή της στον Διχασμό.¹⁰⁵ Μετά τα «Νοεμβριανά», οι τρεις κυβερνήσεις της Αντάντ, αναγνώρισαν πλήρως την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και προχώρησαν σε πλήρη ναυτικό αποκλεισμό του «κράτους των Αθηνών» και απαίτησαν με τρεις διαδοχικές διακοινώσεις προς τον Κωνσταντίνο την ικανοποίησή τους. Η τέταρτη και τελευταία διακοίνωση έγινε δεκτή και είχε ως αποτέλεσμα την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων, την τυπική έστω διάλυση των Επιστράτων καθώς και την τελετή απόδοσης τιμών από ελληνικά στρατεύματα σε συμμαχικά και στις σημαίες τους, στο Ζάππειο.¹⁰⁶

Κι ενώ η κατάσταση φάνηκε να σταθεροποιείται εντός του 1917 με τα δύο κράτη να διατηρούν την επικράτειά τους, με τους συμμάχους να

---

¹⁰⁰ Οι Επίστρατοι έχουν θεωρηθεί, μεταξύ άλλων, πέρα από ένα «προφασιστικό» σώμα, και ως το πρώτο και πλέον μαζικό λαϊκό και όχι ολιγαρχικό κίνημα, βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας, Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997, σ. 102-103 και σημ. 4.

¹⁰¹ Κατά την άποψη των αντιβενιζελικών, βενιζελικοί πολίτες άνοιξαν πυρ εναντίον των αντιβενιζελικών και των Επιστράτων, μέσα στο πλαίσιο της συμπλοκής των τελευταίων με τις δυνάμεις του Φουρνέ. Βλ. Φίλιππος Δραγούμης, *Διχασμός 1916-1919*, Μ. Δραγούμης (επιμ.)-Χρ. Βάρδα (Εισαγωγή-Σχόλια), Αθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη, 1995, σ. 17-20. Οι Επίστρατοι ισχυρίστηκαν ότι κατέπνιξαν βενιζελικό κίνημα, κάτι που όμως δεν τεκμηριώνεται πώς όντως υπήρξε, βλ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός...*, ο. π.

¹⁰² Μουρέλος, ο. π., σ. 155.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 27-55.

¹⁰⁴ Ριζάς, ο. π., σ. 113-114.

¹⁰⁵ Ανδρέας Νανάκης, *Η Εκκλησία και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» & Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 67.

¹⁰⁶ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, ο. π., σ. 106.

παρεμβάλλονται μεταξύ τους, η ρωσική Επανάσταση του Φεβρουαρίου, η είσοδος των ΗΠΑ στον πόλεμο και η κυβερνητική αλλαγή στη Γαλλία αλλάζουν το σκηνικό και κυρίως την πολιτική της Αντάντ έναντι του Κωνσταντίνου και της διατήρησής του στον θρόνο. Έτσι, τον Απρίλιο του 1917 γίνονται ζυμώσεις και με την Προσωρινή Κυβέρνηση για οριστική εκκαθάριση του ελληνικού ζητήματος, ακόμη και με την εκθρόνιση πλέον του Κωνσταντίνου, δεδομένου ότι ο Βενιζέλος απέκλειε πλέον δικαιολογημένα, κάθε δυνατότητα συμφιλίωσης με τον Κωνσταντίνο¹⁰⁷ ενώ επιφυλακτικός ήταν και προς άλλα μέλη της βασιλικής οικογένειας που θα μπορούσαν να ανέλθουν στον θρόνο.

Την ίδια περίοδο, ο Κωνσταντίνος, ελπίζοντας ακόμη στη διατήρηση του θρόνου, προχωρά στην αντικατάσταση της κυβέρνησης Λάμπρου πάλι από την κυβέρνηση Ζαΐμη, η οποία τον Μάιο θα παραλάβει από τον Ζονάρ, Γάλλο γερουσιαστή, συμμαχικό τελεσίγραφο όπου θα απαιτείται η παραίτηση του Κωνσταντίνου υπέρ ενός εκ των υιών του, πλην του διαδόχου Γεωργίου.¹⁰⁸

Ο Κωνσταντίνος με την οικογένειά του εγκαταλείπει την Ελλάδα στις 2 Ιουνίου, χωρίς να παραιτηθεί, ο δευτερότοκος Αλέξανδρος ορίζεται Βασιλιάς, ο αποκλεισμός των Αθηνών αίρεται, οι Γάλλοι αποβιβάζονται στον Πειραιά, και στις 14 Ιουνίου φθάνει στην Αθήνα και ορκίζεται στα Ανάκτορα.¹⁰⁹

Από την παραίτηση του Κωνσταντίνου μέχρι την Μικρασιατική Καταστροφή

Ο εξαναγκασμός του Κωνσταντίνου σε παραίτηση ήταν αναγκαίος προκειμένου να εξυπηρετηθούν τρεις πολύ σημαντικοί στόχοι της συμμαχίας της Αντάντ που ήταν, η ενοποίηση πλέον του ελληνικού κράτους υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο, κάτι που θα τερμάτιζε το αδιέξοδο στο οποίο είχαν περιέλθει οι σύμμαχοι με την πολιτική και στρατιωτική παρουσία τους στην Ελλάδα, ο τερματισμός της διάστασης που είχε προκύψει μεταξύ των συμμάχων, Γάλλων και Βρετανών, κάτι που είχε σαν αποτέλεσμα να οξύνονται οι στρατηγικής φύσεως διαφωνίες τους ως προς το βαλκανικό

¹⁰⁷ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-1917*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1988, σ. 55-57.

¹⁰⁸ Μαυρογορδάτος, 1915, ο. π., σ. 111.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 111-113.

θέατρο του πολέμου, και τέλος, με την έξωση του Κωνσταντίνου, η Ελλάδα θα συμμετείχε ενεργά πλέον στον πόλεμο με την πλευρά των συμμάχων, με αποτέλεσμα να ενισχυθεί η δεινή θέση της Αντάντ ως προς τις ναυτικές δυνάμεις τους στην περιοχή και να ενισχυθούν παράλληλα οι στρατιωτικές τους δυνάμεις στο μακεδονικό μέτωπο.¹¹⁰ Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου με την εγκατάσταση στην Αθήνα επέβαλε την εξουσία της, χρησιμοποιώντας σε μεγάλο βαθμό κατασταλτικά μέσα, δεδομένου ότι ο αντιβενιζελισμός ακόμη ήταν ισχυρός, κάτι που είχε σαν αποτέλεσμα, η κυβέρνηση να βρίσκεται σε καθεστώς διαρκούς ανασφάλειας. Παρ' όλα αυτά, είχε επισημανθεί πως ο Βενιζέλος επέδειξε αυστηρότητα εναντίον των υποστηρικτών και όχι της ηγεσίας του αντιβενιζελισμού ενώ ταυτόχρονα στηριζόταν σε πολύ μεγάλο βαθμό στην ομάδα που υπήρξε μαζί του στην Θεσσαλονίκη.¹¹¹ Ωστόσο, είναι γεγονός πως ο Βενιζέλος προσπάθησε να έρθει σε κάποια συνεννόηση με τους πιο διαλλακτικούς από τους αντιπάλους του, δεδομένου ότι ο Γούναρης, ο Μεταξάς, ο Βίκτωρ Δούσμανης και ο Ίων Δραγούμης ήταν εξόριστοι από τους Γάλλους στην Κορσική, ενώ άλλοι, όπως ο Λάμπρος και ο Σκουλούδης, βρίσκονταν σε περιορισμό ή εκτοπισμένοι στο εσωτερικό. Παρά τις διαπραγματεύσεις που έγιναν μεταξύ αντιπροσώπων της κυβέρνησης Ζαΐμη, που ήταν ακόμη η κυβέρνηση των Αθηνών, και της προσωρινής κυβέρνησης του Βενιζέλου, δεν υπήρξε συμφωνία και ο βασιλιάς Αλέξανδρος ανέθεσε την πρωθυπουργία στον Βενιζέλο.¹¹²

Μία από τις πρώτες ενέργειες της νέας κυβέρνησης ήταν να διακόψει τις διπλωματικές της σχέσεις με τις Κεντρικές Δυνάμεις, κάτι που ως Προσωρινή είχε κάνει ήδη από το 1916, να ανασυστήσει τη Βουλή του 1915, την επονομαζόμενη και «Βουλή των Λαζάρων» και να προχωρήσει σε επιστράτευση. Σκοπός της ήταν να παρουσιάσει στρατιωτική δύναμη που θα ανερχόταν σε 200.000 άνδρες, κάτι όχι ιδιαίτερα εύκολο δεδομένου ότι υπήρξε έλλειψη μέσων και εσωτερική πολιτική διαίρεση. Η επιστράτευση δεν μπόρεσε να έχει τελικά τα επιθυμητά αποτελέσματα καθώς προσέκρουε στην απροθυμία του πληθυσμού ενώ σημειώθηκαν και στασιαστικά κινήματα, με

---

¹¹⁰ Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα...*, ο. π., σ. 69.

¹¹¹ Ριζάς, ο. π., σ. 119-120.

¹¹² Μαυρογορδάτος, *1915...*, ο. π., σ. 112-113

χαρακτηριστική περίπτωση εκείνη της Λαμίας.¹¹³ Ακόμη θα πρέπει να επισημανθεί πως ο εξόριστος βασιλιάς Κωνσταντίνος, και ο περί αυτόν κύκλος, σχεδίαζαν την πολιτική τους από το εξωτερικό, ασκώντας τη δική τους προπαγάνδα, με την οικονομική στήριξη Βιέννης και Βερολίνου, και προσπαθώντας να εμποδίσουν στην πράξη την είσοδο της χώρας στον πόλεμο με την πλευρά της Αντάντ.¹¹⁴ Ταυτόχρονα, η αντιβενιζελική παράταξη ήταν διχασμένη όσον αφορούσε τη συμμετοχή της στην κοινοβουλευτική διαδικασία, αν και ένα σημαντικό μέρος των υποστηρικτών του Γούναρη όπως και ο φιλοανταντικός Δημήτριος Ράλλης καθώς και ο Ν. Στράτος αλλά και ο Αθ. Ευταξίας, συμμετείχαν τελικά στη Βουλή, με το σκεπτικό ότι κατ' αυτόν τον τρόπο θα απέτρεπαν την ενδεχόμενη ριζοσπαστικοποίηση του καθεστώτος.¹¹⁵

Μέσα λοιπόν σε αυτό το περιβάλλον θα λάβουν τελικά χώρα οι εκλογές του 1920, αφού βεβαίως έχει προηγηθεί η υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών, η οποία απετέλεσε τη στιγμή της ολοκλήρωσης των εθνικών πόθων της Μεγάλης Ιδέας. Ωστόσο το κλίμα θα βαρύνει ακόμη περισσότερο, και ο Διχασμός, εκείνη ακριβώς τη στιγμή, θα ενισχυθεί ακόμη περισσότερο, καθώς δύο ημέρες μετά την υπογραφή της συνθήκης, και λίγο πριν επιβιβαστεί στο τρένο για την Μασσαλία με τελικό προορισμό την Αθήνα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος τραυματίζεται μετά από απόπειρα δολοφονίας που πραγματοποίησαν δυο απότακτοι αξιωματικοί εναντίον του. Όπως ήταν αναμενόμενο, ακολούθησαν μία σειρά από πράξεις αντεκδίκησης εκ μέρους των βενιζελικών με αποκορύφωμα τη δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη.¹¹⁶ Εν τω μεταξύ, ήδη πριν από τη διαπραγμάτευση και τη σύναψη της συνθήκης των Σεβρών, έχει δοθεί η συμμαχική εντολή για την ελληνική απόβαση του στρατού στην Σμύρνη, με την αποβίβαση των ελληνικών δυνάμεων στο λιμάνι της Σμύρνης να συνοδεύεται από άκρατη ευφορία.¹¹⁷ Αξίζει να σημειωθεί πως μετά την υπογραφή της συνθήκης, τον Αύγουστο του 1920, η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, σχεδιάζει ήδη την επίθεση εναντίον των τουρκικών

---

¹¹³ Ριζάς, *ο. π.*, σ. 125-127.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 120-121.

¹¹⁵ Μποχώτης, *ο. π.*, σ. 96.

¹¹⁶ Μάζης, *ο. π.*, σ. 248-249.

¹¹⁷ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Τα Μυστήρια της Αιγηίδος, Το Μικρασιατικό Ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Αθήνα, Εστία, 2016, σ. 235.

θέσεων, και την κατάληψη του Εσκή Σεχίρ, του Αφιόν-Καραχισάρ, και της Άγκυρας. Η εκτέλεση της επιχείρησης δεν προχώρησε προκειμένου να δοθεί στους υποστηρικτές του Κεμάλ το χρονικό περιθώριο που προέβλεπε η συνθήκη των Σεβρών για να εφαρμόσουν τους όρους ειρήνης. Παράλληλα, οι αντιβενιζελικοί, πλειοδοτούν σε εδαφική πλεονεξία και μαξιμαλισμό, αφού ούτως ή άλλως η διαφωνία τους με τον Βενιζέλο δεν οφειλόταν σε ιδεολογικές διαφορές ως προς τις εθνικές διεκδικήσεις, αλλά στην πεποίθησή τους ότι οι Κεντρικές Αυτοκρατορίες θα εξέρχονταν νικήτριες από τον πόλεμο.¹¹⁸

Στις εκλογές του 1920, οι αντιβενιζελικοί θα κατέβαιναν οργανωμένα υπό το σχήμα της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως», ένα πλήρως οργανωμένο σώμα που τελούσε υπό τη συλλογική διοίκηση του Συμβουλίου των Δεκαέξι, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν οι σημαντικότεροι ηγέτες της αντιβενιζελικής παράταξης, εκτός από τον Ράλλη και τον Δημητρακόπουλο.¹¹⁹ Παρά το γεγονός ότι το μικρασιατικό καθώς και τα υπόλοιπα θέματα της εξωτερικής πολιτικής απετέλεσαν προνομιακό πεδίο αντιπαράθεσης στις εκλογές του 1920,¹²⁰ δεδομένου ότι οι Φιλελεύθεροι προσδοκούσαν οι ψηφοφόροι να επιβραβεύσουν την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου και να εδραιώσουν τις διπλωματικές τους επιτυχίες,¹²¹ εντούτοις στον πολιτικό λόγο των αντιβενιζελικών και κυρίως του Γούναρη, κυριάρχησε η αντίληψη ότι στις επικείμενες εκλογές ο λαός θα είχε την ευκαιρία να απαλλαγεί από τη βενιζελική τυραννία.¹²² Όπως φάνηκε τελικά, η υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας μέσω της συνθήκης των Σεβρών αλλά και εκείνες του Νείγυ, δεν συγκινούσαν ιδιαίτερα την Παλαιά Ελλάδα, κυρίως εκείνους που είχαν εξαναγκαστεί να πληρώσουν το κόστος από ξένες λόγχες.¹²³ Έτσι, παρά το γεγονός ότι η επικρατούσα εκτίμηση ήταν ότι ο Βενιζέλος θα κερδίσει τις εκλογές και πως μόνο ένα πραξικόπημα θα ήταν δυνατό να του στερήσει την

---

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 241-242.

¹¹⁹ Χριστοπούλου, ο. π., σ. 244.

¹²⁰ Πλουμίδης, ο. π., σ. 244.

¹²¹ Μαυρογορδάτος, , 1915, ο. π., σ. 125.

¹²² Χριστοπούλου, ο. π., σ. 247-249,

¹²³ Μαυρογορδάτος, 1915, ο. π., σ. 130.

εξουσία,¹²⁴ τελικά νικήτρια των εκλογών της 1ης Νοεμβρίου 1920 αναδείχθηκε η αντιβενιζελική παράταξη.

Για τους αντιβενιζελικούς, το ζήτημα δεν ήταν απλώς και μόνο να τερματιστεί η βενιζελική τυραννία. Εννοούσαν σαφώς και την επιστροφή του Κωνσταντίνου ο οποίος δεν είχε παραιτηθεί επίσημα, όπως προαναφέρθηκε, αλλά είχε εγκαταλείψει τη χώρα ύστερα από απαίτηση των Συμμάχων.¹²⁵ Κάτι τέτοιο, μετά τον αδόκητο θάνατο του βασιλιά Αλεξάνδρου, ήταν ακόμη πιο εύκολο να γίνει. Για τους αντιβενιζελικούς, το ζήτημα ήταν σαφές: αν κέρδιζαν τις εκλογές, θα προχωρούσαν στη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το πολιτειακό, και αυτό ήταν κάτι που το υπόσχονταν από τη στιγμή που βρίσκονταν στην αντιπολίτευση κατά τη διάρκεια του προεκλογικού αγώνα του 1920. Κι αυτό φυσικά, παρά το γεγονός ότι δεν έλειπαν οι προειδοποιήσεις από την πλευρά των συμμάχων¹²⁶ πως, τυχόν επάνοδος του Κωνσταντίνου θα ερμηνευόταν ως εχθρική ενέργεια από τις δυνάμεις της Αντάντ, κάτι που οι σύμμαχοι θα επαναλαμβάνουν συχνά στις μετανοεμβριανές κυβερνήσεις.¹²⁷ Το αποτέλεσμα των εκλογών κατέληξε σε αναπάντεχη ήττα του κόμματος των Φιλελευθέρων. Σε σύνολο 369 εδρών, κέρδισαν μόλις 118, εκ των οποίων οι 52 ήταν χωρίς αντίπαλο στη Θράκη και οι 66 στις υπόλοιπες Νέες Χώρες, πλην της Μακεδονίας, όπου η αντιβενιζελικοί κέρδισαν 69 από τις 74 έδρες χάρη στη συμπαγή ψήφο των αλλοεθνών, όπως συνέβη και το 1915. Ωστόσο, το σημαντικό είναι πως οι αντιβενιζελικοί επικράτησαν ολοκληρωτικά στην Παλαιά Ελλάδα, όπου οι Φιλελεύθεροι, δεν κατόρθωσαν να εκλέξουν ούτε έναν βουλευτή με εξαίρεση τις περιφέρειες Ύδρας και Σπετσών, ενώ απέτυχε ακόμη και ο ίδιος ο Βενιζέλος να εκλεγεί βουλευτής. Έτσι, σε αντίθεση με το 1915 και τις εκλογικές του μάχες, το 1920 έχει αποτυπωθεί και εκλογικά ο Διχασμός ως η αντιπαράθεση της Παλαιάς Ελλάδας με το υπόλοιπο έθνος.¹²⁸ Ο Βενιζέλος, λίγες μέρες μετά, εγκατέλειψε τη χώρα και ο Δημήτριος Ράλλης, ορκίστηκε

---

¹²⁴ Σωτήρης Ριζάς, *Το Τέλος της Μεγάλης Ιδέας, Ο Βενιζέλος, ο Αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2015, σ. 167.

¹²⁵ Hering, *ο. π.*, σ. 947.

¹²⁶ Στο ίδιο, σ. 953.

¹²⁷ Παύλος Β. Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία, τόμος 3^{ος}, 1917-1940, Από την αποκατάσταση της συνταγματικής νομιμότητας στο δικτατορικό καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου*, Αθήνα, Γκοβόστης, 2000, σ. 69.

¹²⁸ Μαυρογορδάτος, *1915*, *ο. π.*, σ. 137.

πρώτος πρωθυπουργός των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων που ακολούθησαν μέχρι το 1922.

Εν τω μεταξύ, στις 22 Νοεμβρίου διεξάγεται ένα νόθο δημοψήφισμα, που ενέκρινε την επάνοδο του Κωνσταντίνου, ο οποίος επέστρεψε στις 6 Δεκεμβρίου. Ακολουθούν εκκαθαρίσεις στη διοίκηση, στον στρατό, ακόμη και στην Εκκλησία. Αρχιστράτηγος των ελληνικών δυνάμεων στη Μικρά Ασία ορίζεται ο Αναστάσιος Παπούλας, ο οποίος είχε σημαντική δράση στα «Νοεμβριανά». ¹²⁹ Οι εκκαθαρίσεις στον στρατό ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί πως είχαν σαν αποτέλεσμα να υπάρχει ένας «βενιζελικός» στρατός, με «αντιβενιζελική» ηγεσία, που δεν διέθετε πολεμική πείρα από την εποχή των Βαλκανικών πολέμων.¹³⁰ Μετά τις εκκαθαρίσεις που έγιναν, κυρίως στον στρατό, και την αναχαίτιση της ελληνικής προέλασης προς το Εσκί Σεχίρ, ο Βενιζέλος, ανήσυχος από το εξωτερικό όπου βρισκόταν, τόσο για τις εκκαθαρίσεις στο στρατό όσο και για τις αναθεωρητικές τάσεις ως προς τη συνθήκη των Σεβρών που έδειχναν οι Γάλλοι και οι Ιταλοί, πρότεινε στην ελληνική κυβέρνηση να της παρέχει πολιτική κάλυψη, τόσο ο ίδιος όσο και το κόμμα του, προκειμένου να προχωρήσει σε ριζική αλλαγή στρατηγικής, την αμυντική σύμπτυξη δηλαδή του μετώπου στην ευρύτερη περιφέρεια της Σμύρνης. Η πρόταση του Βενιζέλου προσέκρουσε στην άρνηση τόσο του Γούναρη όσο και του Κωνσταντίνου, ενώ αρνητικοί ήταν και πολλοί από τους συνεργάτες του Βενιζέλου στην Αθήνα. Ο Δημήτριος Ράλλης, ο οποίος είχε διαφορετική άποψη από τον Γούναρη και τον βασιλιά¹³¹ ως προς την πρόταση του Βενιζέλου, παραιτήθηκε, και πρωθυπουργός ανέλαβε ο Νικόλαος Καλογερόπουλος.¹³² Μέσα σε αυτό το κλίμα ξεκινά τον Φεβρουάριο του 1921 η συμμαχική συνδιάσκεψη του Λονδίνου. Εκεί, αποδείχτηκε ξεκάθαρα πως μόνος σύμμαχος της Ελλάδας στην παρούσα φάση ήταν η Μ. Βρετανία, αν και επί της ουσίας, η ελληνική αντιπροσωπεία δεν φαίνεται να διαπραγματεύτηκε

---

¹²⁹ Μαυρογορδάτος, 1915, ο. π., σ. 141-142.

¹³⁰ Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος, «Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου» *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*, (επιμ.) Αν. Μπαγιάς, τόμος ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική, 1978, σ. 156.

¹³¹ Χριστοπούλου, ο. π., σ. 286.

¹³² Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος, «Εξωτερική Πολιτική. Ο αντιβενιζελισμός στην εξουσία», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1900-1922: Οι απαρχές*», τ. Α2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999 σ. 135.

με τους Βρετανούς, καθώς δεν υπήρξε η παραμικρή «απειλή» προς τη Βρετανία πως σε περίπτωση μη οικονομικής υποστήριξης της Ελλάδος, η τελευταία θα απέσυρε τις δυνάμεις της από την περιοχή των Στενών, με ό,τι αυτό μπορούσε να συνεπάγεται για τα βρετανικά συμφέροντα.¹³³ Το πρόβλημα ήταν ότι η αντιβενιζελική παράταξη, είχε αυτοεγκλωβιστεί στον μαξιμαλισμό και στις προσδοκίες που είχε καλλιεργήσει όσο καιρό βρισκόταν στην αντιπολίτευση, με συνέπεια να μη διαθέτει, μετά την ανάληψη της εξουσίας, συμβιβαστική οδό διαφυγής απέναντι στις δυσμενείς ειρηνευτικές προτάσεις της Αντάντ και να αναγκαστεί να ακολουθήσει τον μονόδρομο του πολεμικού αγώνα μέχρι εσχάτων.¹³⁴ Μετά τις στρατιωτικές αποτυχίες τον Μάρτιο του 1921, η κυβέρνηση Καλογερόπουλου παραιτήθηκε και σχηματίστηκε νέα υπό τον Δημήτριο Γούναρη. Το καλοκαίρι του 1921, ο ελληνικός στρατός προετοίμαζε νέα επίθεση. Τον Ιούνιο, ο βασιλιάς, σκιά του αλλοτινού «στρατηλάτη» των Βαλκανικών πολέμων, μετέβη στη Σμύρνη μαζί με τον πρωθυπουργό Γούναρη και τον υπουργό των Στρατιωτικών Ν. Θεοτόκη, σε μια κίνηση περισσότερο προπαγανδιστική παρά ουσίας,¹³⁵ ενώ όπως φαίνεται ούτε ο ίδιος πλέον πίστευε στη δυνατότητα επιτυχίας της εκστρατείας.¹³⁶ Η επίθεση του καλοκαιριού τελικά δεν απέδωσε τα αναμενόμενα και επακολούθησε στασιμότητα μέχρι την άνοιξη του 1922. Παράλληλα, η οικονομική κατάσταση της χώρας και εξαιτίας της πολεμικής προσπάθειας είναι δεινή, ενώ και η διασυμμαχική συνδιάσκεψη στο Παρίσι δεν κατέληξε σε τερματισμό των εχθροπραξιών. Τελικά, η κυβέρνηση Γούναρη παραιτήθηκε τον Μάιο του 1922 για να σχηματιστεί αρχικά κυβέρνηση Στράτου, η οποία όμως δεν κατόρθωσε να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης με αποτέλεσμα να σχηματιστεί τελικά νέα κυβέρνηση υπό τον Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη. Η κυβέρνηση αυτή προσπάθησε να αντιμετωπίσει τη διαρκή χειροτέρευση της οικονομικής κατάστασης της χώρας, χωρίς ωστόσο να πετύχει σημαντικά αποτελέσματα. Εν τω μεταξύ, ο αρχιστράτηγος Παπούλας είχε αντικατασταθεί από τον Χατζανέστη. Οι προσπάθειες που γίνονταν το καλοκαίρι για τη δημιουργία αυτόνομου μικρασιατικού κράτους δεν κατέληξαν επίσης πουθενά, ενώ και το σχέδιο αιφνιδιαστικής κατάληψης

---

¹³³ Χριστοπούλου, *ο. π.*, σ. 290.

¹³⁴ Πλουμίδης, *ο. π.*, σ. 305.

¹³⁵ Γιανουλόπουλος, *Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου*, *ο. π.*, σ. 172.

¹³⁶ Δερτιλής, *ο. π.*, σ. 21.

της Κωνσταντινούπολης, ώστε να εξαναγκαστούν οι κεμαλικοί σε τερματισμό των εχθροπραξιών, δεν απέδωσε, κατόπιν ρητής άρνησης των συμμάχων να το εγκρίνουν. Τον Αύγουστο του 1922 η τουρκική επίθεση στέφεται με επιτυχία, διασπά τις ελληνικές δυνάμεις, και τελικά στις 27 Αυγούστου οι Τούρκοι μπαίνουν στη Σμύρνη.

Υπό το βάρος της Μικρασιατικής καταστροφής, εκδηλώνεται στη Χίο και στη Μυτιλήνη, όπου συγκεντρώνονται τα υπολείμματα του ελληνικού στρατού, στρατιωτικό κίνημα στις αρχές του Σεπτεμβρίου, υπό την ηγεσία των συνταγματάρχων Νικολάου Πλαστήρα και Στυλιανού Γονατά, το οποίο και επικρατεί. Το κίνημα αυτό θα μείνει γνωστό, ως η Επανάσταση του 1922, θα απαιτήσει την άμεση παραίτηση του βασιλέως Κωνσταντίνου υπέρ του Γεωργίου Β', τη διάλυση της Βουλής και τον σχηματισμό ουδέτερης κυβέρνησης που να απολαμβάνει την εμπιστοσύνη της Αντάντ, μέσω προκήρυξης που θα ριφθεί στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις με αεροπλάνο,¹³⁷ κατόπιν πρωτοβουλίας που φέρεται να ανέλαβε ο Γονατάς και που είχε σαν σκοπό ακριβώς την αποφυγή αιφνιδιασμού των κωνσταντινικών και κατά συνέπεια την αποφυγή σύγκρουσης ανάμεσα στους κινηματίες και στις δυνάμεις του καθεστώτος.¹³⁸ Ταυτόχρονα, η Επανάσταση απαιτούσε και την άμεση ενίσχυση του θρακικού μετώπου, δεδομένου ότι στην περιοχή, δεν είχαν εισβάλει μέχρι εκείνη τη στιγμή τα κεμαλικά στρατεύματα, λόγω αδυναμίας.¹³⁹ Στις 14 Σεπτεμβρίου 1922, ο Κωνσταντίνος υποβάλει την παραίτησή του και λίγο αργότερα αναχωρεί για το Παλέρμο της Ιταλίας.

Από την Εκτέλεση των Έξι μέχρι την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία (1922-1928)

Η Δίκη και η Εκτέλεση

¹³⁷ Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική..τόμος 3ος..*, ο. π., σ. 74.

¹³⁸ Δημήτρης Μαλέσης, *Ήττα – Θρίαμβος – Καταστροφή, Ο Στρατός στο Ελληνικό Κράτος από το 1898 ως το 1922*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2017, σ. 211.

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 214.

Από την πρώτη στιγμή της επικράτησής της η Επανάσταση καθιστά σαφές πως θα επιδιώξει τον ποινικό κολασμό όσων θεωρεί πολιτικά υπεύθυνους για τη Μικρασιατική Καταστροφή.¹⁴⁰ Πόσο μάλλον όταν λίγο μετά την επικράτησή της, αποχωρεί και από την Ανατολική Θράκη ο ελληνικός στρατός, ανοίγοντας ένα νέο κύμα προσφύγων που έρχονται να προστεθούν κοντά σε εκείνους της ανατολικής ακτής του Αιγαίου. Έτσι, στις 25 Σεπτεμβρίου 1922, κι ενώ αυξάνουν και επικρατούν ολοένα και περισσότερο τα πλέον ακραία επαναστατικά στοιχεία,¹⁴¹ η Επαναστατική Επιτροπή θα διακηρύξει πως θεωρεί εχθρούς της πατρίδας όλες τις ηγετικές προσωπικότητες της βασιλικής μερίδας και θα πρέπει να τιμωρηθούν παραδειγματικά.¹⁴² Άλλωστε, ήδη από την επικράτηση της Επανάστασης, κρατούνται, κατόπιν εντολής του Θ. Πάγκαλου πολιτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες των αντιβενιζελικών, όπως οι Γούναρης, Πρωτοπαπαδάκης, Στράτος, Θεοτόκης, Γούδας και Στρατηγός κ. α.,¹⁴³ την ώρα που οι πρεσβευτές Γαλλίας και Μ. Βρετανίας σε συνάντησή τους με τους Πλαστήρα και Γονατά, είχαν επιστήσει την προσοχή των επαναστατών να μην προχωρήσουν σε καταδίκη των κρατουμένων χωρίς να τους παραπέμψουν στην τακτική δικαιοσύνη.¹⁴⁴

Ωστόσο, στις 5 Οκτωβρίου δημοσιεύεται διάγγελμα της Επανάστασης στο οποίο ορίζεται πως ο σκοπός της Επανάστασης δεν έχει επιτευχθεί με την αποχώρηση του Κωνσταντίνου, αλλά χρειάζεται να καταλυθεί ολόκληρο το αυλικό, πολιτικό και στρατιωτικό σύστημα του κωνσταντινισμού που έβαλε τον Θρόνο υπεράνω της πατρίδας.¹⁴⁵ Την ίδια ώρα ορίζει με επαναστατικό διάταγμα την απόφαση για συγκρότηση ανακριτικής επιτροπής που θα διερευνήσει τις ευθύνες των υπαιτίων της καταστροφής και θα υποβάλει στο τέλος έκθεση προς την Επαναστατική Επιτροπή προκειμένου η τελευταία να

---

¹⁴⁰ Γρηγόρης Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο Πολέμων 1923-1940*, Αθήνα, Κάκτος, 1997, σ. 26.

¹⁴¹ Η σύνθεση της Επαναστατικής Επιτροπής έχει αλλάξει από τις 7 Οκτωβρίου. Σημαντικές πιέσεις ασκούσαν όμως για ριζικές λύσεις οι εκτός Επιτροπής, Πάγκαλος και Οθωναίος, βλ. και Βερέμη, *Οι επεμβάσεις*, (2018), ο. π., σ. 120

¹⁴² Άλκης Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα, Παπαζήσης, 1995, σ. 44.

¹⁴³ Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Η Επανάσταση του 1922, η Δίκη των Εξ και η Συνθήκη της Λωζάνης», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*, (επιμ.) Αν. Μπαγιάς, τόμος ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική, 1978, σ. 252.

¹⁴⁴ Smith, ο. π., σ. 544-546 αλλά και Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, «Έκθεση του Διευθυντή του Πολιτικού Γραφείου του Σ. Κροκιδά, Πολυχρονιάδη σχετικά με τη Δίκη και την Εκτέλεση των Έξι», Φ. 355-58, σ. 1.

¹⁴⁵ Βασίλης Ι. Τζανακάρης, *Εις θάνατον!*, *Η Δίκη και η Εκτέλεση των Έξι μέσα από τα Πρακτικά, τα παραλείπομενα και τα «ψιλά» των εφημερίδων*, Αθήνα, Μεταίχιμο, 2010, σ. 125-126.

αποφασίσει αν θα παραπέμψει τους κατηγορούμενους σε Έκτακτο Στρατοδικείο ή όχι.¹⁴⁶ Η ερμηνεία που έχει δοθεί γι' αυτήν την αλλαγή στάσης, τη στιγμή μάλιστα που οι επικεφαλής της Επανάστασης δηλώνουν σε όλους τους τόνους την πλήρη συμμόρφωσή τους με τις επιταγές των δυνάμεων της Αντάντ, σχετίζεται με το ότι υπήρξαν σημαντικές όσο και έντονες αντιδράσεις τόσο στους κόλπους του Στρατού από μεσαία και χαμηλόβαθμα στελέχη, όσο και εντός της Επανάστασης¹⁴⁷ όπου ασκούσε πίεση η πλέον αδιάλλακτη μερίδα, επικεφαλής της οποίας ήταν ο Πάγκαλος, ο οποίος φιλοδοξούσε να επικρατήσει και ενδεχομένως να ανατρέψει, τους διαλλακτικότερους Πλαστήρα και Γονατά.¹⁴⁸

Ενδεικτικό πάντως της κατάστασης η οποία επικρατούσε στο κοινωνικό σώμα, ιδιαίτερα δε στους προσφυγικούς πληθυσμούς που καθημερινά διογκώνονταν, ήταν το γεγονός πως για τους κρατούμενους, μετά τη μεταφορά τους στις φυλακές Αβέρωφ, επιβλήθηκαν αυξημένα μέτρα ασφαλείας, όχι για την πιθανότητα απόδρασής τους, αλλά για να μην κατακρεουργηθούν από τους πλέον θερμοκέφαλους.¹⁴⁹

Τελικά, στις 12 Οκτωβρίου εκδίδεται απόφαση σύστασης Στρατοδικείου στο οποίο παραπέμπονταν οι κατηγορούμενοι Γούναρης, Στράτος, Πρωτοπαπαδάκης, Θεοτόκης, Μπαλτατζής, Στρατηγός, Γούδας και Χατζανέστης με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας,¹⁵⁰ σε ένα κατηγορητήριο που αναλύοταν σε δεκαπέντε συνολικά κατηγορίες, εκκινώντας από τη διενέργεια του δημοψηφίσματος επανόδου του Κωνσταντίνου, παρά το ότι κάτι τέτοιο αποτελούσε πράξη εχθρική προς τις δυνάμεις της Αντάντ, μέχρι τον ορισμό του Χατζανέστη ως αρχιστρατήγου, την απόσπαση δυνάμεων από το μικρασιατικό μέτωπο προκειμένου να εκτελεστεί στρατιωτική κίνηση εναντίον της Κωνσταντινούπολης, αλλά και το

---

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 127.

¹⁴⁷ Χριστοπούλου, ο. π., σ. 369.

¹⁴⁸ Γιαννουλόπουλος, «Η Επανάσταση του 1922», ο. π., σ. 255-256.

¹⁴⁹ Χριστοπούλου, ο. π.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 370.

ότι υπήρξε «παρακυβέρνηση» και εμποδίστηκαν να ηγηθούν διπλωματικής αποστολής ο Ελ. Βενιζέλος και ο Δ. Ράλλης.¹⁵¹

Η Δίκη θα είναι ολιγοήμερη και θα καταλήξει στη θανατική καταδίκη των Έξι από τους οκτώ συνολικά κατηγορούμενους, όπως ακριβώς ανέφερε λίγες μέρες μετά την ανακοίνωση συγκρότησης του στρατοδικείου ο υπουργός των Εξωτερικών της κυβέρνησης Κροκιδά Νικόλαος Πολίτης, σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο.¹⁵² Παρά την εντυπωσιακή ορολογία, το κατηγορητήριο είχε ένα και μοναδικό σκοπό: να αποσείσει την εθνική ντροπή της ήττας που υπέστη ο στρατός και να δοθεί ένα καίριο πλήγμα στην αντιβενιζελική παράταξη μέσω της φυσικής εξόντωσης των ηγετών της.¹⁵³ Συν τοις άλλοις, η απόδοση της ήττας αποκλειστικά στην αντιβενιζελική παράταξη και, κατά κύριο λόγο, μόνο σε πολιτικά πρόσωπα, δεδομένου ότι ο επί 20 μήνες αρχιστράτηγος Αναστάσιος Παπούλας υπήρξε μάρτυρας κατηγορίας για τον επί 2 1/2 μήνες αρχιστράτηγο Χατζανέστη, εξέφραζε ουσιαστικά την ψυχολογία του σώματος των αξιωματικών,¹⁵⁴ αλλά παράλληλα η στάση αυτή προκαλούσε σοβαρό πλήγμα στον κοινοβουλευτισμό, σε μια προσπάθεια δικαίωσης της Επανάστασης. Όσον αφορά τις κατηγορίες, η κύρια ένσταση σχετίζεται με το ότι, λάθη ή ανικανότητα θα μπορούσε να καταλογίσει κανείς στους κατηγορούμενους, μέσα στο πλαίσιο άλλωστε της σύγχυσης των πολιτικών παθών των τελευταίων ετών, αλλά αυτά δεν στοιχειοθετούσαν δόλο ή προδοσία.¹⁵⁵ Τα περισσότερα από τα δικαιώματα των κατηγορουμένων προκειμένου να υπερασπίσουν εαυτούς αγνοήθηκαν, καθώς μεταξύ άλλων, δεν τους επιτράπηκε να έχουν πρόσβαση στα αρχεία τους, εκτός από ό, τι ιδιωτικά φύλασσαν.¹⁵⁶

---

¹⁵¹ Νικόλαος Κρανιωτάκης, «Αντί Προλόγου» στο *Η Δίκη των Εξ, Τα Εστενογραφημένα Πρακτικά*, 31 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου 1922, Αθήνα, Πρωΐα, 1931, σ. θ'.

¹⁵² Χριστοπούλου, ο. π., σ. 371.

¹⁵³ Smith, ο. π., σ. 558, Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ο. π., σ. 154-155.

¹⁵⁴ Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, (2018), ο. π., σ. 122.

¹⁵⁵ Smith, ο. π., σ. 560.

¹⁵⁶ Ενδεικτικά, το μεγαλύτερο μέρος του ιδιωτικού αρχείου του Γούναρη κατασχέθηκε κατά τη σύλληψή του και έκτοτε η τύχη του αγνοείται, με ένα μικρό μέρος του που χρησιμοποιήθηκε στη Δίκη να βρίσκεται στα αρχεία του ΥΠΕΞ. βλ Χριστοπούλου, ο. π., σ. 367.

Παρά τις διεθνείς αντιδράσεις,¹⁵⁷ τελικά και οι 8 κατηγορούμενοι κηρύσσονται ένοχοι παμψηφεί, με τους 6 εξ αυτών να καταδικάζονται σε θάνατο, τους δε Χατζανέστη, Γούδα και Στρατηγό να καταδικάζονται και σε στρατιωτική καθαίρεση ενώ επίσης στους Γούναρη, Στράτο, Πρωτοπαπαδάκη, Μπαλατατζή, Θεοτόκη και Γούδα, επιβάλλονται και χρηματικές ποινές.¹⁵⁸ Η απόφαση ανακοινώνεται και εκτελείται εντός ολίγων ωρών. Τέσσερις μέρες νωρίτερα, έχει παραιτηθεί η κυβέρνηση Κροκιδά και σχηματίζεται νέα υπό τον Στυλιανό Γονατά, η πρώτη κυβέρνηση με πρωθυπουργό έναν στρατιωτικό και χωρίς κοινοβούλιο.¹⁵⁹ Είναι ακόμη ενδεικτικό ότι τόσο ο Βενιζέλος¹⁶⁰ όσο και ο Γεώργιος Β', δεν παρεμβαίνουν σε καμία περίπτωση προς αναστολή εκτέλεσης της απόφασης του Στρατοδικείου. Διεσώθη ωστόσο ο επίσης κατηγορούμενος πρίγκιπας Ανδρέας, κατόπιν παρασκηνιακών διαβουλεύσεων,¹⁶¹ και καταδικάστηκε απλώς σε έκπτωση από τον βαθμό του και «ισόβια υπερορία».¹⁶²

Έτσι, με αυτόν τον δραματικό τρόπο επισφραγίστηκε η Μικρασιατική Καταστροφή, σε μια δίκη που οι κατηγορίες, τόσο από ουσιαστική όσο και από τυπική άποψη, ήταν αστήρικτες,¹⁶³ πόσο μάλλον τη στιγμή που όχι μόνο οι κυβερνώντες αντιβενιζελικοί αλλά και το κόμμα των Φιλελευθέρων καθώς και τα προσκείμενα σε αυτό έντυπα, τάσσονταν κατά οποιασδήποτε υποχώρησης από τη Μικρά Ασία όταν τον Μάρτιο του 1922 η Διάσκεψη των Παρισίων πρότεινε τη σύναψη ανακωχής με την ταυτόχρονη εκκένωση της Μικράς Ασίας από τον ελληνικό στρατό, πρόταση που, επί της αρχής, η κυβέρνηση Γούναρη ήταν πρόθυμη, προ του αδιεξόδου, να αποδεχτεί αλλά συνάντησε σφοδρότατες αντιδράσεις στο εσωτερικό της χώρας που έκαναν λόγο για μειοδοσία ενώ εκτοξεύονταν και απειλές για προσαγωγή των κυβερνώντων σε ειδικό δικαστήριο, εάν υιοθετούσαν τις συμμαχικές

---

¹⁵⁷ Επανελημμένα διαβήματα του Λίντλεϊ, παρέμβαση Τάλμποτ που όμως έφτασε μετά τις εκτελέσεις, Βλ. Γιαννουλόπουλος, *ο. π.*, σ. 259 και ενδεικτικά Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, «Τηλεγράφημα του Γ. Μελά σχετικά με τη στάση της Αγγλικής Κυβέρνησης για την εκτέλεση των έξι Ελλήνων πρώην υπουργών», Φ. 032-049, σ. 1.

¹⁵⁸ *Η Δίκη των Εξ, Τα Εστενογραφημένα Πρακτικά, 31 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου 1922*, Αθήνα, Πρωΐα, 1931, σ. 654.

¹⁵⁹ Βίκτωρ Παπακοσμάς, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος*, Αθήνα, Εστία, 1981, σ. 253.

¹⁶⁰ Χριστοπούλου, *ο. π.*, σ. 380.

¹⁶¹ Smith, *ο. π.*, σ. 568-569.

¹⁶² *Καθημερινή*, 19.11.1922.

¹⁶³ Αντώνης Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης*, Αθήνα, Πεδίο, 2019, σ. 359-361.

προτάσεις.¹⁶⁴ Ακόμη, αυτό που πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν και που υποστηρίχθηκε από τους κατηγορούμενους στη δίκη, ήταν ότι η Μικρά Ασία, ούτε τυπικά ούτε ουσιαστικά αποτελούσε ελληνικό έδαφος το οποίο παρεχώρησαν οι το 1922 κυβερνώντες ώστε να στοιχειοθετείται το αδίκημα της εσχάτης προδοσίας.¹⁶⁵ Τέλος, παρά το ότι κατηγορήθηκαν πως δεν ακολούθησαν τις συμβουλές της Αντάντ, οι κατηγορούμενοι κατά τις απολογίες τους υποστήριξαν πώς αντιθέτως, πειθάρχησαν πλήρως σε όσα ήθελε η Αντάντ, κάτι το οποίο, με την εξαίρεση του δημοψηφίσματος επανόδου του Κωνσταντίνου, ήταν μάλλον ακριβές.

Μετά την Εκτέλεση

Η αίσθηση που προκάλεσε η κατάθεση Παπούλα στο δικαστήριο εναντίον των κατηγορουμένων, προκάλεσε την οργή του αντιβενιζελικού κόσμου, δεδομένου ότι ο πρώην αρχιστράτηγος υπήρξε πρωτοστάτης των «Νοεμβριανών» αφενός,¹⁶⁶ αφετέρου δε, επειδή με αυτόν τον τρόπο ουσιαστικά προσπάθησε να αρνηθεί κάθε ευθύνη που είχε ο ίδιος ως επικεφαλής του ελληνικού στρατού, μέχρι τον Μάιο του 1922. Λίγο αργότερα, στις 18 Νοεμβρίου,¹⁶⁷ συνελήφθη από τον Πάγκαλο ο οποίος τον φυλάκισε αλλά δεν πρόλαβε να τον παραπέμψει σε δίκη, ελέω της γενικής αμνηστίας την οποία χορήγησε η κυβέρνηση τον Ιανουάριο του 1923.¹⁶⁸ Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο υποδέχεται την επόμενη ημέρα η *Καθημερινή* το γεγονός της σύλληψης του πρώην αρχιστρατήγου. Φιλοξενεί επιστολή αναγνώστη¹⁶⁹ που τιτλοφορείται «ο *Εξωμότης*»,¹⁷⁰ και στην οποία, αφού τονίζεται πως και οι συγκρατούμενοι του¹⁷¹ Παπούλα στις φυλακές

---

¹⁶⁴ Πλουμίδης, ο. π., σ. 318-325.

¹⁶⁵ *Η Δίκη των Εξ, Τα Εστενογραφημένα Πρακτικά, 31 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου 1922*, Αθήνα, Πρωΐα, 1931, σ. 615-617, δευτερολογία Ν. Στράτου και σ. 635-637, απολογία Δ. Γούναρη.

¹⁶⁶ Τζανακάρης, ο. π., σ. 236.

¹⁶⁷ *Καθημερινή*, 18.11.1922, σ. 4.

¹⁶⁸ Τζανακάρης, ο. π.

¹⁶⁹ Είναι πιθανόν η επιστολή αναγνώστη εν προκειμένω να αποτελεί κάποιου είδους τέχνασμα της εφημερίδας.

¹⁷⁰ *Καθημερινή*, 19.11.1922, σ. 1.

¹⁷¹ Παρά την εκτέλεση των Έξι και την ισόβια κάθειρξη των άλλων δύο από τους συνολικά οκτώ κατηγορούμενους, υπάρχουν και άλλοι επιφανείς αντιβενιζελικοί οι οποίοι κρατούνται ακόμη στις φυλακές, μεταξύ των οποίων και ο μετέπειτα αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος, Παναγής Τσαλδάρης, ο οποίος και θα αποφυλακισθεί την 17^η Ιανουαρίου 1923, όταν η Επανάσταση θα προχωρήσει σε

Αβέρωφ τον έχουν «αποκλείσει», επισημαίνεται ότι ορθώς θεωρείται από την εφημερίδα «εξωμότης» αφού με τις καταθέσεις του εναντίον των ηγετών του αντιβενιζελισμού στο Έκτακτο Στρατοδικείο που τους καταδίκασε, πρόδωσε το στρατόπεδο για το οποίο αρχικά αγωνίσθηκε, και το οποίο τον είχε τιμήσει και αναδείξει. Στο τέλος η επιστολή καταλήγει πως καθήκον της εφημερίδας είναι να διατηρήσει ζωντανή την αποστροφή που αισθάνονται άπαντες προς το πρόσωπο του Παπούλα.

Η απάντηση που ακολουθεί στο ίδιο φύλλο, αφού αναγνωρίζει ως δίκαιη την αξίωση του αναγνώστη, χαρακτηρίζει ως «πρωτοφανές κρούσμα» τη στάση του Παπούλα και τον καταγγέλλει για έλλειψη θάρρους της γνώμης του και ανικανότητα ανάληψης της ευθύνης που του αναλογούσε. Τονίζεται ότι ούτε καν τον τίτλο του εξωμότη δεν αξίζει ο Παπούλας και το μόνο που αναμένει πλέον ο αρθρογράφος, είναι να δει ταχεία τη δίκη του, στην οποία θα αποκαλυφθεί, θεωρεί, το ήθος του ανδρός και στους πλέον δύσπιστους. Στο ίδιο κλίμα, στο φύλλο της επόμενης ημέρας,¹⁷² υπάρχει σύντομη αναφορά στην κατάθεση του Παπούλα στη δίκη του πρίγκιπα Ανδρέα, σύμφωνα με την οποία ο αρχιστράτηγος, για ακόμη μία φορά, προσπάθησε να αποσειεί κάθε ευθύνη από πάνω του, υποστηρίζοντας πως φταίνε όλοι πλην του ιδίου, για να καταλήξει πως «*η λεοντή του αρχιστρατήγου υπέστη χθες το τελευταίον ξετίναγμα*».

Η εφημερίδα, ακόμη δεν αναφέρεται ιδιαίτερα στους εκτελεσθέντες, τουλάχιστον όχι με την αρθρογραφία της. Στο φύλλο της 22^{ας} Νοεμβρίου 1922¹⁷³ αναφέρεται σε αλληλογραφία την οποία είχε ο Γούναρης με τον λόρδο Κώρτζον τον Φεβρουάριο του 1922, τμήματα της οποίας δημοσιεύει ο ευρωπαϊκός Τύπος. Όπως προκύπτει, παρά τις επισημάνσεις Γούναρη ότι η Ελλάδα δεν μπορεί να διατηρήσει το μέτωπο στη Μικρά Ασία, ο λόρδος τον καθυσύχαζε θεωρώντας υπερβολικές τις ανησυχίες του. Σε διπλανή στήλη, στο ίδιο φύλλο, γίνεται αναφορά στα δημοσιεύματα της γαλλικής εφημερίδας *Ματέν*, η οποία και παρουσίασε έγγραφα, με βάση τα οποία η Βρετανία ενεθάρρυνε την Ελλάδα κατά της Τουρκίας, με τον Βενιζέλο ερωτηθέντα να

γενική αμνηστία των πολιτικών αδικημάτων. Βλ. και Γιάννης Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, ΙΒΕ, Αθήνα, 2014, σ. 59.

¹⁷² *Καθημερινή*, 20.11.1922, σ. 1.

¹⁷³ *Καθημερινή*, 22.11.1922, σ. 4.

μην αρνείται τη γνησιότητα των εγγράφων, αλλά να τονίζει πως την ευθύνη της καταστροφής την έχουν εξ ολοκλήρου οι αντίπαλοί του, που ακολούθησαν πολιτική εντελώς αντίθετη από τη δική του. Με αυτόν τον έμμεσο τρόπο, η *Καθημερινή* επιχειρεί να αποκαταστήσει τον Γούναρη, μη τολμώντας σε πρώτη φάση να επιτεθεί στον Βενιζέλο ή πολύ περισσότερο, στην Επανάσταση, αλλά προσπαθεί να αντιμετωπίσει τις κατηγορίες που βάρυναν τους εκτελεσθέντες σε δύο επίπεδα. Το πρώτο αφορά στις σχέσεις των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων προς την Αντάντ. Παρουσιάζει τον Γούναρη να ενημερώνει εγκαίρως τη Βρετανία αλλά να μην βρίσκει ευήκοα ώτα, ενώ κατά το δεύτερο επίπεδο, εμφανίζει και τον Βενιζέλο ως «παρασυρόμενο» από τη Βρετανία και τη Γαλλία, οι οποίες τον εξερέθιζαν να αναλάβει επιθετική πρωτοβουλία έναντι της Τουρκίας, υποσχόμενες την υποστήριξή τους. Οι αναφορές και τις επόμενες ημέρες στα έγγραφα που δημοσιεύει η *Ματέν* θα συνεχισθούν, αφού, προφανώς κατά τη θεώρηση της εφημερίδας, αποδεικνύουν πως οι καταδικασθέντες «παγιδεύτηκαν» από τις Μεγάλες Δυνάμεις και τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος δεν ήταν σε θέση να αντιληφθεί το παιχνίδι τους, ώστε να ακολουθήσουν την πολιτική που ακολούθησαν, παρά τις αντιρρήσεις ή τις επιφυλάξεις που εξ αρχής είχαν για την μικρασιατική εκστρατεία.

Τις επόμενες ημέρες, το ενδιαφέρον μονοπωλεί η Συνδιάσκεψη της Λωζάνης, με τα ποικίλα θέματα που ανακύπτουν κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων. Εν τω μεταξύ, στις 28 Δεκεμβρίου 1922, πεθαίνει στο Παλέρμο ο ένας εκ των δύο βασικών πρωταγωνιστών του Διχασμού, ο τέως βασιλιάς Κωνσταντίνος,¹⁷⁴ με τον θάνατό του να ανακοινώνεται λιτά¹⁷⁵ από τις εφημερίδες, λόγω της επικρατούσης λογοκρισίας, για την οποία και διαμαρτύρεται ο Μεταξάς ζητώντας να ταφεί ο νεκρός μονάρχης με βασιλικές τιμές,¹⁷⁶ και με τον Βενιζέλο να αποδέχεται μεν την ταφή στο Τατόι αλλά να αρνείται την τέλεση επίσημης κηδείας.¹⁷⁷

---

¹⁷⁴ Δαφνής, ο. π., σ. 76-77.

¹⁷⁵ *Καθημερινή*, 30.12.1922, σ. 1

¹⁷⁶ Δαφνής, ο. π., και Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο, 1921-1932*, 3^{ος} τόμος, Παν. Σιφναίος (επίμ.), Αθήνα. Ίκαρος, 1964, σ. 215.

¹⁷⁷ Δαφνής, ο. π.

Ανασύνταξη Λαϊκού Κόμματος – Αντεπανόσταση Οκτωβρίου 1923- Εκλογές 1923

Τον Ιανουάριο του 1923 η Επανάσταση χορηγεί αμνηστία στους υπόλοιπους κρατούμενους για πολιτικά αδικήματα, με συνέπεια την αποφυλάκιση του διατελέσαντος πρωθυπουργού Ν. Καλογερόπουλου, του Παναγή Τσαλδάρη και του Ιωάννη Ράλλη.¹⁷⁸ Εν τω μεταξύ, οι εκτελέσεις της 15^{ης} Νοεμβρίου 1922 και οι συνακόλουθες φυλακίσεις των πλέον σημαινόντων αντιβενιζελικών, είχαν αφήσει ακέφαλο το Λαϊκό Κόμμα και τον ευρύτερο αντιβενιζελικό χώρο, με αποτέλεσμα ο Μεταξάς να προβάλλεται με το κόμμα των Ελευθεροφρόνων που είχε πρόσφατα ιδρύσει, ως ο μόνος ηγέτης του αντιβενιζελισμού. Οι προσπάθειές του σε πρώτη φάση έχουν επιτυχία, παρά το γεγονός ότι για τον αντιβενιζελικό δημοσιογραφικό κόσμο, και ιδιαίτερα για τον Γεώργιο Βλάχο, αποτελούσε κόκκινο πανί.

Η ανάγκη ανασύνταξης του Λαϊκού Κόμματος έχει σαν συνέπεια την 1^η Μαρτίου του 1923, να λάβει χώρα σύσκεψη στην οικία Σωτηριάδη, στην οποία συμμετείχαν οι περισσότεροι από τους άλλοτε βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος, με σκοπό τον καθορισμό της θέσης του κόμματος κατά τις προσεχείς εκλογές. Μέσα σε ένα κλίμα διαξιφισμών και αντιθέσεων, όσον αφορούσε την ασκηθείσα από τον Γούναρη πολιτική, ο Τσαλδάρης θεωρούσε πως το σημαντικό για την ανασύνταξη του κόμματος ήταν να αποκατασταθεί ηθικά, δεδομένου ότι η κατηγορία για την οποία καταδικάστηκε ο αρχηγός του, βάρυνε μια μεγάλη μερίδα του λαού.¹⁷⁹ Κατά συνέπεια, έκρινε πως ήταν αναγκαία η ανύψωση του φρονήματος της αντιβενιζελικής παράταξης γενικότερα, και του Λαϊκού Κόμματος ειδικότερα. Ωστόσο, δεν κατορθώθηκε να βρεθεί μια λύση και το κόμμα πορεύτηκε μέχρι τις εκλογές με προσωρινή διοικούσα επιτροπή ανασυγκρότησης, εν μέσω διαφωνιών που σχετιζονταν τόσο με το πώς όφειλε πλέον το κόμμα να ανασυνταχθεί όσο και με το αν ήταν χρήσιμη μια προσέγγιση με τον Μεταξά.¹⁸⁰ Ο τελευταίος πάντως, αφού υποστήριζε την ανάγκη ο αντιβενιζελισμός να προχωρήσει υπό την ηγεσία

---

¹⁷⁸ *Καθημερινή*, 09.01.1923, σ. 4.

¹⁷⁹ Βούρος, *ο. π.*, σ. 62-63.

¹⁸⁰ Βούρος, *ο. π.*, σ. 63-64.

του, μη βαρυνόμενος από το παρελθόν,¹⁸¹ δεδομένου ότι μόνος αυτός από την αντιβενιζελική παράταξη δεν ενεπλάκη σε καμία φάση με την μικρασιατική εκστρατεία -προς την οποία άλλωστε ήταν αντίθετος-, δεχόταν τη σύμπραξη με άτομα προερχόμενα από το Λαϊκό Κόμμα, αλλά όχι τη σύμπλευση με αυτοτελές κόμμα.¹⁸²

Ταυτόχρονα, ολόκληρο το πρώτο εξάμηνο του 1923, την επικαιρότητα μονοπωλεί το ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στη Διάσκεψη της Λωζάνης, με την αρθρογραφία της *Καθημερινής* να σχολιάζει κυρίως τα τεκταινόμενα στη Λωζάνη, ενώ διάσπαρτα υπάρχουν και πολιτικά άρθρα εναντίον του βενιζελισμού, χωρίς ωστόσο την παραμικρή αναφορά στους εκτελεσθέντες της 15^{ης} Νοεμβρίου. Το τελευταίο δεκαήμερο του Μαρτίου, δημοσιεύονται άρθρα αλλά και συνεντεύξεις αντιβενιζελικών πρώην πρωθυπουργών, όπως του Σκουλούδη¹⁸³ και του Νικολάου Τριανταφυλλάκου,¹⁸⁴ στα οποία οι βετεράνοι πολιτικοί τοποθετούνται σχετικά με το ποιες προϋποθέσεις πρέπει να έχει αυτός που θα ηγηθεί του αντιβενιζελικού κόσμου, καθώς και πρώην υπουργών, όπως ο Αθανάσιος Ευταξίας¹⁸⁵ ή ο πρώην δήμαρχος Αθηναίων Σπυρίδων Μερκούρης,¹⁸⁶ για να ακολουθήσουν στη συνέχεια, ο Λαδόπουλος και ο Γ. Μερκούρης,¹⁸⁷ ο Περικλής Αργυρόπουλος,¹⁸⁸ ο Γεώργιος Δημητρίου Ράλλης,¹⁸⁹ καθώς και οι Φίλιππος Δραγούμης, Γεώργιος Πωπ,¹⁹⁰ και Κωνσταντίνος Δεμερτζής.¹⁹¹ Όλα έχουν ξεκινήσει από το *Προσκλητήριο*¹⁹² που υπογράφει ο Βλάχος στις 22 Μαρτίου και στο οποίο απαντούν οι πιο σημαίνοντες αντιβενιζελικοί πολιτικοί, καταθέτοντας τις προτάσεις τους οι οποίες σε κάθε περίπτωση, άμεσα ή έμμεσα, αποκλείουν τον Μεταξά. Το

---

¹⁸¹ Μεταξάς, ο. π., σ. 249.

¹⁸² Στο ίδιο, σ. 244.

¹⁸³ *Καθημερινή*, 24.03.1923, σ. 1.

¹⁸⁴ *Καθημερινή*, 25.03.1923, σ. 1.

¹⁸⁵ *Καθημερινή*, 26.03.1923, σ. 1.

¹⁸⁶ *Καθημερινή*, 27.03.1923, σ. 1.

¹⁸⁷ *Καθημερινή*, 28.03.1923, σ. 1.

¹⁸⁸ *Καθημερινή*, 29.03.1923, σ. 1.

¹⁸⁹ *Καθημερινή*, 30.03.1923, σ. 1.

¹⁹⁰ *Καθημερινή*, 31.03.1923, σ. 1.

¹⁹¹ *Καθημερινή*, 02.04.1923, σ. 1.

¹⁹² *Καθημερινή*, 22.03.1923, σ. 1.

Προσκλητήριο τερματίζεται τελικά και ανακοινώνεται στην εφημερίδα στις 3 Απριλίου 1923.¹⁹³

Μέσα από το *Προσκλητήριο*, ο Βλάχος επιδιώκει να δώσει μέσα σε αδρές γραμμές μια εικόνα του αντιβενιζελισμού, για τον οποίο πρώτα και κύρια επισημαίνει ότι δεν είναι κόμμα που γεννήθηκε από τη φιλοδοξία ενός αρχηγού¹⁹⁴ και κατά συνέπεια δεν τίθεται ζήτημα εξεύρεσης αρχηγού, ούτε υπάρχει ανάλογη ανάγκη, καθώς ο αντιβενιζελισμός είναι πρώτα και κύρια «λαϊκό» αίσθημα.¹⁹⁵ Γι' αυτό άλλωστε και κατά τις επικείμενες εκλογές, συνεχίζει ο Βλάχος, ο πολιτικός αγώνας θα είναι ανάμεσα στη «φατρία», όπως χαρακτηρίζει τον βενιζελισμό, και τον «λαό». Ταυτόχρονα, οι αναφορές στις συμφορές, στις τραγωδίες και στα πένθη του «στρατοπέδου», δεν μπορεί παρά να σχετίζονται με τις εκτελέσεις της 15^{ης} Νοεμβρίου, παρά το γεγονός ότι καθ' όλη την περίοδο της Επανάστασης, και πολύ περισσότερο μετά την Αντεπανάσταση του κινήματος Γαργαλίδη - Λεοναρδόπουλου, αποφεύγονται οι αναφορές στους Έξι, οπωσδήποτε οι άμεσες. Στη συνέχεια, αναφέρεται, χωρίς να τον κατονομάζει, στον Μεταξά, ο οποίος, κατά την περίοδο 1920-1922, «υπέσκαψε» το έργο των αντιβενιζελικών ηγετών¹⁹⁶. Κι επανέρχεται πάλι στον «λαό», ο οποίος και τελικά ανακηρύσσει τους αρχηγούς του, και προς τούτο, φέρνει ως παραδείγματα παλαιότερους πολιτικούς, αναφέροντας ακόμη και τον Βενιζέλο.¹⁹⁷ Το άρθρο ολοκληρώνεται με την πρόσκληση-πρόκληση προς κάθε «γνώστη», να καταθέσει την άποψή του, ενώ την επομένη, δημοσιεύεται νέο άρθρο με τίτλο ο *Αρχηγός*,¹⁹⁸ και από το μεθεπόμενο φύλλο καταθέτουν τις απόψεις τους τα πολιτικά πρόσωπα που

---

¹⁹³ *Καθημερινή*, 03.04.1923, σ. 1.

¹⁹⁴ Εδώ καταφέρει να «καρφώσει» ταυτόχρονα και τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον Ιωάννη Μεταξά, τον μεν πρώτο, ως ιδρυτή του Κόμματος των Φιλελευθέρων, τον δε δεύτερο, για την πρόσφατη ίδρυση του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων.

¹⁹⁵ Όπως έχει καταδειχθεί, από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, στον αντιβενιζελικό δημόσιο λόγο, η κύρια αναφορά γίνεται στον Λαό σε αντιδιαστολή προς το Έθνος που έχει ιδιοποιηθεί ο βενιζελισμός. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 61-76.

¹⁹⁶ Προφανώς με τις αντιρρήσεις του ως προς τη διεξαγωγή της μικρασιατικής εκστρατείας όσο και με τη διαρκή άρνησή του να αναλάβει οποιοδήποτε σχετικό πόστο.

¹⁹⁷ Ο Μεταξάς δεν ήταν πολιτικός. Δεν είχε ως τότε πολιτευτεί. Ο Βλάχος εν προκειμένω στηλιτεύει τη θέση του Μεταξά ότι πρέπει σύμπας ο αντιβενιζελικός κόσμος να συσπειρωθεί υπ' αυτόν, ο οποίος ως τότε δεν είχε κριθεί από τον λαό μέσα από τον εκλογικό στίβο, και να πυκνώσει τις τάξεις του κόμματος των Ελευθεροφρόνων.

¹⁹⁸ *Καθημερινή*, 23.03.1923.

προαναφέρθηκαν. Στις 15 Απριλίου, δημοσιεύεται επιστολή του Δημητρίου Φιλάρτου,¹⁹⁹ η οποία στρέφεται εναντίον του Μεταξά, επαναλαμβάνοντας εν πολλοίς την ήδη επιχειρηματολογία. Το διάστημα μέχρι την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης κυλά με άρθρα που άπτονται κυρίως της εξωτερικής πολιτικής, χωρίς ωστόσο να λείπουν και κείμενα όπως στις αρχές του Ιουνίου, όταν η εφημερίδα παρουσίασε με τρόπο εξαιρετικά κριτικό, το πολιτικό πρόγραμμα του «Πολιτικού Συνασπισμού» των αντιβενιζελικών δυνάμεων.²⁰⁰

Λίγες μέρες πριν από την τελική υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης, στο κύριο άρθρο της, η εφημερίδα ²⁰¹ αξιώνει από τον Βενιζέλο και τους Φιλελευθέρους να θέσουν προ των εκλογών ζήτημα πολιτειακό. Σε αντίθετη περίπτωση, δεν θα νομιμοποιούνται να θέσουν τέτοιο ζήτημα μετά τις εκλογές, ενώ πολιτική χροιά ενόψει εκλογών έχουν και επόμενα κύρια άρθρα της *Καθημερινής*, μέχρι την τελική υπογραφή της Συνθήκης.

Η Συνδιάσκεψη που άρχισε τις εργασίες της στις 22 Νοεμβρίου 1922 τερματίστηκε με την υπογραφή της Συνθήκης, στις 23 Ιουλίου 1923.²⁰² Μέρος στη συνδιάσκεψη και στην τελική υπογραφή της Συνθήκης έλαβαν εκτός από την Ελλάδα και την Τουρκία, η Μ. Βρετανία, η Γαλλία, η Ιταλία, η Ιαπωνία, η Ρουμανία και η Γιουγκοσλαβία.²⁰³ Με τη Συνθήκη της Λωζάνης, η οποία απέδιδε ουσιαστικά την ισχύουσα πραγματικότητα, επετεύχθη μια πραγματική συνθήκη ειρήνης, και όχι ανακωχή όπως οι υπόλοιπες που τερμάτιζαν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.²⁰⁴ Ακόμη, αυτό που ήταν σημαντικό, είναι πως με τη Συνθήκη της Λωζάνης, έχουμε πλέον την οριστική διαμόρφωση της εδαφικής φυσιογνωμίας του ελληνικού κράτους, με μόνη εξαίρεση ασφαλώς την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων το 1947.²⁰⁵ Παρά ταύτα, οι στρατιωτικοί κύκλοι, χωρίς να αποσύρουν την εμπιστοσύνη τους στον Βενιζέλο, φάνηκε να δυσανεχτούν με την τελική υπογραφή της

---

¹⁹⁹ *Καθημερινή*, 15.04.1923, σ. 1.

²⁰⁰ *Καθημερινή*, 08.06.1923, σ. 1. και *Καθημερινή*, 09.06.1923, σ. 1.

²⁰¹ *Καθημερινή*, 22.07.1923, σ. 1.

²⁰² Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής..*, ο. π., σ. 179.

²⁰³ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική (1900-1945)*, Αθήνα, Εστία, 2000, σ. 169.

²⁰⁴ Δαφνής, ο. π., σ. 75.

²⁰⁵ Κλάψης, ο. π., σ. 371.

Συνθήκης,²⁰⁶ και ιδιαίτερα ο αρχιστράτηγος του στρατού του Έβρου, Θόδωρος Πάγκαλος,²⁰⁷ ωστόσο, δεν υπήρξε κάποια αντίδραση.

Λίγους μήνες αργότερα, κι αφού έχει μεσολαβήσει το επεισόδιο Τελίνι το οποίο οδήγησε και σε προσωρινή κατάληψη της Κέρκυρας από τους Ιταλούς,²⁰⁸ κι ενώ έχουν προκηρυχθεί εκλογές για τον προσεχή Δεκέμβριο,²⁰⁹ τον Οκτώβριο του 1923 ξεσπά το κίνημα Λεοναρδόπουλου-Γαργαλίδη. Τόσο ο Γεώργιος Λεοναρδόπουλος όσο και ο Παναγιώτης Γαργαλίδης υπήρξαν βενιζελικοί, με τον Λεοναρδόπουλο να έχει διατελέσει αξιωματικός της Άμυνας.²¹⁰ Μαζί τους συμμετέχει ο συνταγματάρχης Γεώργιος Ζήρας. Κατά πάσα πιθανότητα, όμως, πολιτικός σύμβουλος του κινήματος είναι ο Μεταξάς, ο οποίος συνδέεται με μία ομάδα βασιλικών και μεταξικών κατώτερων αξιωματικών, τους γνωστούς «μαύρους του στρατεύματος», από τις μαύρες κοκάλινες βέρες που σε ένδειξη πένθους φορούν επιδεικτικά από την επομένη της εκτέλεσης των Έξι,²¹¹ ενώ σημαντικό ρόλο φέρεται να είχε ο τότε ταγματάρχης Θεόδωρος Σκυλακάκης.²¹² Ουσιαστικά, στο κίνημα μετείχαν ετερόκλητα στοιχεία, όπως οι βενιζελικοί αξιωματικοί που έβλεπαν με αυξανόμενη δυσφορία τον παραγκωνισμό τους, βασιλικοί, όπως ο Ζήρας που δεν είχαν ως τότε επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πολιτική και ο κύκλος των βασιλοφρόνων - μεταξικών που προαναφέρθηκε, πολλοί εκ των οποίων ανήκαν και στο κόμμα των Ελευθεροφρόνων.²¹³ Αξίζει να σημειωθεί πως ουδείς μεταξύ των τριών επικεφαλής του κινήματος, αν και βρίσκονταν σε επαφή με την ομάδα των ταγματάρχων, δε συμεριζόταν τις φιλομοναρχικές τους απόψεις.²¹⁴ Το σχέδιο των αντεπαναστατών προέβλεπε να κινηθούν από τις επαρχιακές φρουρές, τις οποίες είχαν υπό τον έλεγχο

---

²⁰⁶ Ρήγος, *ο. π.*, σ. 81-84.

²⁰⁷ Ηλίας Μπερεδήμας, *Η Πρώτη Δημοκρατία, Ιστορική Έρευνα της ταραχώδους περιόδου 1922-1925 από του Δημοκρατικού Μανιφέστου του Αλ. Παπαναστασίου μέχρι της Δικτατορίας Παγκάλου*, Αθήνα, Άκμων, 1960, σ. 305.

²⁰⁸ Ρήγος, *ο. π.*, σ. 87-98

²⁰⁹ Σέφης Αναστασάκος, *Ο Πλαστήρας κι η εποχή του, τόμος Β', (1922-1933)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 2009, σ. 370

²¹⁰ Δαφνής, *ο. π.*, σ. 126.

²¹¹ Ρήγος, *ο. π.*, σ. 110

²¹² Δημήτρης Χονδροκούκης, *Πραξικοπήματα και Επαναστάσεις, Από τον Όθωνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Πλειάς, 1976, σ. 50.

²¹³ Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, *ο. π.*, σ. 132-134.

²¹⁴ Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, *ο. π.*, σ. 134.

τους, προς την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, στις οποίες ήταν ανίσχυροι,²¹⁵ παρά τη ρητή αντίθεση του Μεταξά που υποστήριζε πως έπρεπε να κινηθούν κατευθείαν προς την Αθήνα.²¹⁶ Εν τω μεταξύ, η *Καθημερινή* πήρε εξ αρχής θέση υπέρ του κινήματος, τόσο δημοσιεύοντας την προκήρυξη, όσο και υποστηρίζοντάς το σαφώς με το κύριο άρθρο της.²¹⁷ Γελικά, παρά την αρχική επικράτηση²¹⁸ του κινήματος, και παρά το ότι ο Πλαστήρας ήταν ασθενής, οι αντεπαναστάτες εξουδετερώθηκαν, ενώ ο Μεταξάς φοβούμενος τη σύλληψή του, διέφυγε στην Ιταλία.²¹⁹ Χαρακτηριστική αιτία της αποτυχίας του κινήματος ήταν η ανομοιογένειά του,²²⁰ αφού, όπως αναφέρθηκε, δεν είχε σαφή και διακριτό πολιτικό χαρακτήρα, δεδομένου ότι, παρά την προπαγάνδα, την ανάμειξη του Μεταξά και την ευνοϊκή προδιάθεση προς αυτό από τον Γεώργιο Β', το κίνημα δεν ήταν ούτε μεταξικό ούτε βασιλικό.²²¹ Σαφές επίσης είναι πως μετά την εκτέλεση των Έξι, συνολικά η αντιβενιζελική παράταξη δεν είναι ομοιογενής.²²²

Όπως ήταν αναμενόμενο, μετά την επικράτησή της, η μερίδα των επαναστατών του Σεπτεμβρίου του 1922 αύξησε κατακόρυφα το γόητρό της, ενώ από την εξέλιξη των γεγονότων, κατέστη σαφές πως ακόμη και απόστρατοι, όπως ο Κονδύλης, διατηρούσαν εντός του στρατεύματος την επιρροή τους.²²³ Η αντιβενιζελική μερίδα κατατροπώθηκε πλήρως, ενώ η τύχη του βασιλικού θεσμού επίσης κρίθηκε.²²⁴ Παράλληλα, εδραιώθηκε η επιρροή του Στρατιωτικού Συνδέσμου, ο οποίος είχε ιδρυθεί το 1923 για να αντιμετωπίσει πιθανή βασιλική αντίδραση εναντίον της Επανάστασης.²²⁵ Επίσης, ενισχύθηκαν οι αδιάλλακτοι του βενιζελισμού, απομακρύνθηκαν από το στράτευμα πάνω από 1200 αξιωματικοί²²⁶ –όχι απαραίτητα φιλομοναρχικοί-, ενώ λίγες ημέρες μετά, ο στρατός, κύριος ρυθμιστής πλέον

---

²¹⁵ Αναστασάκος, *ο. π.*, σ. 375

²¹⁶ Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, *ο. π.*, σ. 134-135.

²¹⁷ *Καθημερινή*, 22.10.1923.

²¹⁸ Αναστασάκος, *ο. π.*, σ. 375-377.

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 384-385.

²²⁰ Δαφνής, *ο. π.*, σ. 170-171.

²²¹ Στο ίδιο, σ. 171.

²²² Στο ίδιο, σ. 170-175.

²²³ Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, *ο. π.*, σ. 135.

²²⁴ Αναστασάκος, *ο. π.*, σ. 385.

²²⁵ Θάνος Βερέμης, «Η Αντεπανάσταση του 1923 και η ανακήρυξη της αβασιλευτής δημοκρατίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*, (επιμ.) Αν. Μπαγιάς, τόμος ΙΕ'. Αθήνα: Εκδοτική, 1978, σ. 275.

²²⁶ Ρήγος, *ο. π.*, σ. 116.

της πολιτικής ζωής, θα θέσει πολιτειακό ζήτημα, αξιώνοντας ακόμη και τη διαμόρφωση του τρόπου που θα πραγματοποιηθεί η πολιτειακή αλλαγή, μη διστάζοντας να έρθει σε σύγκρουση ακόμη και με τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο.²²⁷ Χωρίς το κίνημα, κατά πάσα πιθανότητα, δεν θα τίθετο ζήτημα πολιτειακό, ²²⁸ παρότι τα ερείσματα του Στέμματος είχαν αρχίσει να εξαφανίζονται. Οι εκατοντάδες αποτάξεις έφεραν τους ακραίους του Πάγκαλου και του Κονδύλη σε θέση εξαιρετικής ισχύος, απ' όπου θα μπορούσαν να οργανώσουν τα επόμενα βήματά τους. Ακόμη, μετά την αποτυχία του κινήματος, και για μία τουλάχιστον δεκαετία, βασικό πρόβλημα του αντιβενιζελισμού θα παραμείνει ο αποκλεισμός του από το κράτος, καθώς, μετά το κίνημα, δεν διαθέτει φιλικά προσκείμενους προς αυτόν αξιωματούχους, ούτε ανώτερα στελέχη στον κρατικό μηχανισμό, ²²⁹ όπου επίσης έγιναν εκκαθαρίσεις.

Τελικά, υπό αυτές τις συνθήκες, η Επανάσταση προβαίνει στην επίσημη και δημόσια ανακίνηση του πολιτειακού, συγκαλώντας πολιτικό – στρατιωτικό συμβούλιο στις 31 Οκτωβρίου, ²³⁰ στο οποίο καλούνται οι σημαντικότεροι πολιτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες, με ηχηρές απουσίες τόσο από τους αντιβενιζελικούς όσο και τους βενιζελικούς, όπως ήταν οι ηγέτες της Δημοκρατικής Ένωσης του Αλεξάνδρου Παπαναστασίου ή στρατιωτικοί όπως ο Πάγκαλος, ο Κονδύλης και ο Χατζηκυριάκος, οι οποίοι δήλωσαν πως δεν επιθυμούν να συγχρωτιστούν και να συνεργαστούν με πολιτικούς κωνσταντινικούς.²³¹ Παρά το γεγονός ότι το συμβούλιο κατέληγε στο ότι ο βασιλιάς δεν είχε την παραμικρή ανάμειξη στο πρόσφατο κίνημα και τήρησε αυστηρή ουδετερότητα, ήταν σαφές πως τόσο ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος όσο και η Δημοκρατική Ένωση απαιτούσαν την άμεση έκπτωση του Γεωργίου Β' .²³² Η κατάσταση στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο ήταν ακόμη

---

²²⁷ Αναστασάκος, ο. π., σ. 386.

²²⁸ Δαφνής, ο. π., σ. 175.

²²⁹ Ιωάννης Δασκαρόλης, *Δημοκρατικά Τάγματα, Οι «πραιτωριανοί» της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας 1923-1926*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2019, σ. 97.

²³⁰ Τεγόπουλος, ο. π., σ. 23.

²³¹ Δαφνής, ο. π., σ. 178-179.

²³² Βούρος, ο. π., σ. 65. Σημειώνεται ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα εκφράσει τη ριζική του αντίθεση σε οποιαδήποτε σκέψη άμεσης ανακήρυξης αβασίλευτης Δημοκρατίας, κατά τρόπο που τελικά θα καθορίσει την τελική στάση της κυβέρνησης και της Επανάστασης, η οποία, σύμφωνα και με διάγγελμα που απηύθυνε ο Πλαστήρας προς τον λαό, παρέμεινε αφοσιωμένη στο αρχικό

χειρότερη, καθώς το κόμμα των Ελευθεροφρόνων τελούσε υπό διάλυση μετά τη φυγή του αρχηγού του, ενώ στο Λαϊκό Κόμμα, η προσωρινή διοικούσα δεν είχε κατορθώσει την ανασυγκρότησή του και ουσιαστικά, είχε αυτοδιαλυθεί.²³³ Εννοείται επίσης, πως σε όλο αυτό το διάστημα, η ναυαρχίδα του αντιβενιζελισμού, *Καθημερινή*, δεν εκδίδεται εξαιτίας της λογοκρισίας, με το πρώτο φύλλο της να κυκλοφορεί στις 3 Φεβρουαρίου 1924. Ουσιαστικά για την αντιβενιζελική παράταξη, η καταστολή του κινήματος των Λεοναρδόπουλου – Γαργαλίδη ήταν μία επιπλέον αρνητική εξέλιξη μετά την Μικρασιατική καταστροφή και την παραίτηση του φυσικού ηγέτη της, βασιλιά Κωνσταντίνου, και φυσικά τις εκτελέσεις της 15ης Νοεμβρίου 1922. Θα πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί πως και η Επανάσταση κινήθηκε στην προσπάθεια σύμπτυξης ενιαίου πολιτικού φορέα, υπό τον μετριοπαθή αντιβενιζελικό Αλέξανδρο Ζαΐμη, σε μια προσπάθεια του Πλαστήρα να ανακόψει την ενδεχόμενη εκλογική επικράτηση ακραίων αντιβενιζελικών, όπως ήταν ο Μεταξάς,²³⁴ αλλά αυτή τελικά δεν ευδοκίμησε. Δεδομένης της κατάστασης, και με γεγονός ότι ο νέος εκλογικός νόμος που είχε θεσπίσει ο υπουργός των Εσωτερικών Γεώργιος Παπανδρέου σαφώς θεωρήθηκε πως ευνοεί τα βενιζελικά κόμματα, ²³⁵ η Ηνωμένη Αντιπολίτευση, όπως αποκαλούνταν το εναπομείναν Λαϊκό Κόμμα και το κόμμα του Στράτου, προχώρησε την 24η Νοεμβρίου 1923 σε μία διαμαρτυρία η οποία άφηνε να εννοηθεί ότι θα απείχε από τις εκλογές εάν δε λαμβάνονταν ορισμένα μέτρα κατοχύρωσης της ελεύθερης διεξαγωγής τους. Τη διαμαρτυρία αυτή υπέγραφαν κι οι Βοζίκης, Λαδόπουλος, Σπυρίδων Μερκούρης, Πετρακάκος, και Τσουκαλάς. Την ίδια στιγμή, ο Αλέξανδρος Ζαΐμης, ηγέτης του Ζαϊμικού κόμματος, ο Χαρίλαος του «Πολιτικού Συνασπισμού» και ο Γ.Δ. Ράλλης του «Συντηρητικού Κόμματος», ζητούσαν επίσης να τροποποιηθεί ο εκλογικός νόμος και να δημιουργηθούν ξεχωριστοί εκλογικοί κατάλογοι για τους πρόσφυγες, γνωρίζοντας πως τα αιτήματά τους δεν θα γίνουν αποδεκτά και άρα θα είχαν δικαιολογία να απέχουν από τις εκλογές του Δεκεμβρίου.²³⁶ Ήδη, ο Παναγής Τσαλδάρης από τις 10 Νοεμβρίου, όταν και είχε συγκληθεί

πρόγραμμα για τη διεξαγωγή των εκλογών Συντακτικής Συνέλευσης, βλ. Τεγόπουλος, ο. π., σ. 26 και Μανόλης Κούμας, Γεώργιος Καφαντάρης, ΙΒΕ, Αθήνα, 2012, σ. 62-63.

²³³ Βούρος, ο. π., σ. 65.

²³⁴ Τεγόπουλος, ο. π., σ. 27-28.

²³⁵ Στο ίδιο, σ. 28.

²³⁶ Δαφνής, ο. π., σ. 205.

σύσκεψη μεταξύ πολιτευτών της αντιβενιζελικής παράταξης, υποστήριξε ότι επιβαλλόταν η αποχή από τις εκλογές, καθώς θεωρούσε πως η μονόπλευρη Βουλή που θα προέκυπτε θα αποκάλυπτε ταχύτερα τα ρήγματα και τις αντιθέσεις της βενιζελικής παράταξης, με αποτέλεσμα μακροπρόθεσμα οφέλη για τους αντιβενιζελικούς.²³⁷ Ουσιαστικά, με την αποχή, θα μπορούσαν να αμφισβητήσουν στο μέλλον το εκλογικό αποτέλεσμα και τα όσα θα έπονταν,²³⁸ πόσο μάλλον από τη στιγμή που ήταν σαφές πως, ειδικά στη συγκεκριμένη συγκυρία, όχι απλά δεν υπήρχε δυνατότητα εκλογικής νίκης αλλά ούτε καν αξιοπρεπούς παρουσίας.

Τελικά, ο μόνος αντιβενιζελικός που έλαβε επίσημα μέρος στις εκλογές, διαχωρίζοντας εξ αρχής τη θέση του από την «Ηνωμένη Αντιπολίτευση» και τις υπόλοιπες αντιβενιζελικές δυνάμεις, ήταν ο πρώην πρωθυπουργός Ν. Τριανταφυλλάκος, ο οποίος υποστήριζε πως το να μετάσχει στις εκλογές αποτελούσε πατριωτικό του καθήκον και ότι με αυτόν τον τρόπο αρνιόταν να συντελέσει και ο ίδιος στην επίταση της διαίρεσης του λαού και στην όξυνση των αντιθέσεων του.²³⁹

Στις εκλογές που έγιναν τελικά στις 16 Δεκεμβρίου 1923, το κόμμα των Φιλελευθέρων κατέκτησε 250 έδρες σε σύνολο 398, ενώ η Δημοκρατική Ένωση θα καταλάβει περίπου 120 έδρες. Οι υπόλοιπες έδρες κατανεμήθηκαν ανάμεσα σε 7 ανεξάρτητους αντιβενιζελικούς που δεν πειθάρχησαν στην απόφαση για αποχή, 3 Εβραίους,²⁴⁰ 3 μουσουλμάνους, 1 σοσιαλιστή, και 3 βουλευτές του Αγροτικού Κόμματος.²⁴¹

Την επομένη των εκλογών, ο στρατηγός Οθωναίος υπέβαλε εκ μέρους του Στρατιωτικού Συνδέσμου ψήφισμα στον Γονατά με το οποίο απαιτούσε να κηρυχθεί άμεσα έκπτωτη η βασιλική δυναστεία. Ταυτόχρονα, και άλλοι

---

²³⁷ Βούρος, *ο. π.*, σ. 65.

²³⁸ Τεγόπουλος, *ο. π.*, σ. 38.

²³⁹ Στο ίδιο, σ. 42.

²⁴⁰ Αξίζει να σημειωθεί πως οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης απείχαν, διαμαρτυρόμενοι για τη δημιουργία του «εκλογικού συλλόγου» και την υποχρέωση να ψηφίσουν χωριστά τα 4 εκλογικά τμήματα που έφεραν τον τίτλο «Ισραηλιτών Δημοτών Θεσσαλονίκης», βλ. Γιάννης Καρατζόγλου, *Εκλογική Γεωγραφία και εθνοτικές-κοινωνικές μεταβολές της Θεσσαλονίκης 1915-2019*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2019, σ. 44-45.

²⁴¹ Νίκος Οικονόμου, «Εκλογές-Δημοψηφίσματα, Α. Πολιτικές συμπεριφορές στην περίοδο 1923-1936», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στην Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, τ. 7^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 34-35.

στρατιωτικοί παράγοντες υπέβαλαν αντίστοιχα ψηφίσματα. Κατόπιν αυτού, ο Γονατάς συνέστησε στον βασιλιά να αποχωρήσει προς το εξωτερικό με τη μορφή άδειας για όσο διάστημα η Εθνοσυνέλευση θα συζητούσε για το πολιτειακό. Στις 18 Δεκεμβρίου 1923 ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ εγκατέλειψε «προσωρινά»,²⁴² όπως ανέφερε στην επιστολή αποχώρησής του, την Ελλάδα,²⁴³ αλλά δεν θα επέστρεφε παρά μόνο 12 χρόνια μετά. Χρέη Αντιβασιλέα ανέλαβε για ακόμη μια φορά ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης.²⁴⁴

Εν τω μεταξύ, κατά την περίοδο αυτή που ανοίγει με τη νέα Βουλή, οι αντιβενιζελικοί αρχίζουν να αυτοαποκαλούνται «συνταγματικοί» και «νομιμόφρονες». Δεδομένου ότι δεν θεώρησαν αντιπροσωπευτική των πραγματικών πολιτικών δυνάμεων την Δ΄ Εθνοσυνέλευση από την οποία απουσίαζαν, κατηγορούσαν τη «στρατοκρατία» και τη «δημοκρατική αναρχία» που είχε επιβάλει η «δεξιά», όπως αποκαλούσαν τα βενιζελογενή κόμματα του Μεσοπολέμου, ότι επιβουλεύτηκαν τις ελευθερίες και περιφρονούσαν συστηματικά τα αισθήματα του νομιμόφρονος λαού, ενώ παραβίαζαν τη λαϊκή θέληση με επαναστάσεις, ανταρσίες, και πραξικοπήματα.²⁴⁵ Οι αντιβενιζελικοί ακόμη, θα αντιμετωπίσουν με φόβο το νέο καθεστώς και θα θεωρήσουν την αβασίλευτη ως συνέχεια της τριετούς βενιζελικής «τυραννίας» των ετών 1917-1920.²⁴⁶

Στις 4 Ιανουαρίου 1924 επανέρχεται στην Αθήνα ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Άποψή του, με την οποία έρχεται σε αντίθεση προς τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου και τη Δημοκρατική Ένωση, είναι πως θα πρέπει το Πολιτειακό να λυθεί με δημοψήφισμα και όχι μέσω της Συνέλευσης. Προτείνει μάλιστα το ερώτημα που θα τεθεί στον λαό να είναι διπλό και να αφορά, αφενός μεν, την απομάκρυνση του βασιλιά και την έκπτωση της δυναστείας, και αφετέρου, την ανακήρυξη της Δημοκρατίας· να αποφασίσει δηλαδή ο λαός αν εγκρίνει την αποπομπή του Γεωργίου Β΄ κατά πρώτον, και

---

²⁴² Παύλος Β. Πετρίδης (επιμ.), *Στη συγκυρία της Αβασίλευτης, Από την επάνοδο του Κωνσταντίνου στην έκπτωση των Γκλύξμπουργκ, (1920-1924)*, Αθήνα, Τυπωθήτω - Δαρδανός, 1999, σ. 253.

²⁴³ Κούμας, *ο. π.*, σ. 66-67.

²⁴⁴ Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922...*, *ο. π.*, σ. 36.

²⁴⁵ Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων...*, *ο. π.*, σ. 66-67.

²⁴⁶ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο, Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Αθήνα, Ασίνη, 2012, σ. 59-60.

κατά δεύτερον, να διαλέξει πολίτευμα μεταξύ της Βασιλευμένης και της Αβασιλευτής Δημοκρατίας. Ο Παπαναστασίου, αντιθέτως, υποστήριζε πως θα πρέπει πρώτα να αποφασίσει με την ψήφο της η Βουλή να κηρύξει έκπτωτη τη δυναστεία, να ανακηρύξει την αβασιλευτή Δημοκρατία και στη συνέχεια, το δημοψήφισμα που θα επακολουθήσει να έχει κυρωτικό χαρακτήρα. Ο Βενιζέλος, αμφιταλαντευόμενος ανάμεσα στο αν θα έπρεπε να φύγει ξανά για το εξωτερικό, να δεχτεί την εκλογή του ως προέδρου της Συντακτικής Συνέλευσης, ή να σχηματίσει κυβέρνηση, επέλεξε την τρίτη λύση κι έτσι στις 12 Ιανουαρίου ορκίζεται ενώπιον του αντιβασιλέα Παύλου Κουντουριώτη.²⁴⁷

Ανακήρυξη Αβασιλευτής Δημοκρατίας

Ο Βενιζέλος, με την επάνοδό του, έθεσε σαν σκοπό του τη συμφιλίωσή του με τον αντιβενιζελισμό καθώς και το να λύσει το Πολιτειακό με ένα αδιάβλητο δημοψήφισμα, που θα εξασφάλιζε την καθολική αναγνώριση του αποτελέσματος.²⁴⁸ Παράλληλα, εξέφρασε την πρόθεσή του να απονείμει χάρη στους στασιαστές του Οκτωβρίου και να επιτρέψει, πριν από το δημοψήφισμα, την επανέκδοση των αντιβενιζελικών εφημερίδων.²⁴⁹ Όπως παρατηρήθηκε όμως, και φάνηκε και στις εκλογές του 1923, ο βενιζελισμός πλέον ήταν διασπασμένος, με αποτέλεσμα ο ιστορικός του ηγέτης να μην μπορεί να επιβληθεί πλήρως ενδοπαραταξιακά, και κατά μία προσφυή έκφραση, ο βενιζελισμός, στο ζενίθ της δύναμης του, έδειχνε πως μπορούσε να αντιμετωπίσει εκτός από τους αντιπάλους του ακόμη και τον ίδιο τον αρχηγό του.²⁵⁰

Στη συγκεκριμένη συγκυρία, ο Βενιζέλος ήταν και ο μόνος δυνατός σύμμαχος που μπορούσε να έχει ο αντιβενιζελισμός. Προσπάθησε να έρθει σε συνεννοήσεις με τους πλέον σημαίνοντες πολιτικούς ηγέτες του αντιβενιζελισμού, ζητώντας τη συμπαράστασή τους, προκειμένου να επιβάλει τις απόψεις του στο Πολιτειακό, οι οποίες, μέχρι ενός σημείου, ταυτίζονταν.

---

²⁴⁷ Βούρος, *ο. π.*, σ. 67.

²⁴⁸ Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922...*, *ο. π.*, σ. 36.

²⁴⁹ Γιάννης Ανδρικόπουλος, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου 1922-1936*, Αθήνα, Φυτράκης, 1987, σ. 20.

²⁵⁰ Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια...*, *ο. π.*, σ. 132.

Παρ' όλα αυτά, δεν κατόρθωσε και πολλά πράγματα.²⁵¹ Η διαφωνία με τη Δημοκρατική Ένωση, ως προς τον τρόπο χειρισμού του Πολιτειακού, υπήρξε πλήρης ²⁵² και μετά από ένα έντονο επεισόδιο στη Βουλή με τον Παπαναστασίου, υπέβαλε την παραίτησή του, και ανέλαβε να σχηματίσει κυβέρνηση ο Γεώργιος Καφαντάρης.²⁵³

Εν τω μεταξύ, οι στρατιωτικοί ανησυχούσαν πως ενδεχόμενη καθυστέρηση στη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος θα μπορούσε να οδηγήσει σε πιθανό πολιτικό συμβιβασμό με τους αντιβενιζελικούς, με εξίσου πιθανή την επαναφορά των απότακτων αντιβενιζελικών αξιωματικών.²⁵⁴ Τον Μάρτιο, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος έκανε διάβημα προς τον Γεώργιο Καφαντάρη, ενημερώνοντάς τον πως ήταν αποφασισμένος να εγκαθιδρύσει τη δημοκρατία με κάθε τρόπο.²⁵⁵ Παράλληλα, ο στρατηγός Παπαθανασίου και ο αρχηγός του στόλου, πλοίαρχος Δεμέστιχας ανακοίνωσαν στον Βενιζέλο, στον Καφαντάρη, και στον Κουντουριώτη πως δεν μπορούσαν να εγγυηθούν την πειθαρχία στο στράτευμα, εάν η Εθνοσυνέλευση δεν προχωρούσε στην άμεση ανακήρυξη της Δημοκρατίας. Κατόπιν αυτού, και δεδομένου ότι ο Καφαντάρης δεν βρήκε από τον Βενιζέλο την υποστήριξη που περίμενε, παραιτήθηκε. Στις 12 Μαρτίου ορκίστηκε νέα κυβέρνηση υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου.²⁵⁶

Εν τω μεταξύ, η προκήρυξη δημοψηφίσματος βρίσκει επικεφαλής του Λαϊκού Κόμματος τον Παναγή Τσαλδάρη, καθώς μετά την αποτυχία της προσωρινής διοικούσας να ανασυγκροτήσει το κόμμα, η πλειοψηφία των στελεχών του Κόμματος στράφηκε προς τον Τσαλδάρη, αν και σε πρώτη φάση, του ανατέθηκε η προσωρινή διεύθυνση των εργασιών του κόμματος μέχρις ότου οι περιστάσεις επιτρέψουν σύγκλιση αντιπροσωπευτικής συνέλευσής του, με σκοπό την οριστική ρύθμιση του ζητήματος της διοίκησής του.²⁵⁷ Η απόφαση των «συνταγματικών», όπως αποκαλούνται οι οπαδοί της βασιλείας, ήταν πλέον να συμμετάσχουν στο δημοψήφισμα και να εργαστούν

---

²⁵¹ Βούρος, *ο. π.*, σ. 67-68.

²⁵² Νίκος Κ. Παπαχρήστος, *Ελ. Βενιζέλος, Αλ. Παπαναστασίου, Γ. Παπανδρέου, Η δημοκρατική παράταξη στο Μεσοπόλεμο: προσέγγιση του πολιτικού λόγου για τους θεσμούς*, Θεσσαλονίκη, University Press, 2001, σ. 63-71.

²⁵³ Μπερεδήμας, *ο. π.*, σ. 334-337.

²⁵⁴ Δασκαρόλης, *ο. π.*, σ. 154.

²⁵⁵ Βερέμης, *Οι επεμβάσεις (2018)...*, *ο. π.*, σ. 145.

²⁵⁶ Κούμας, *ο. π.*, σ. 75-79.

²⁵⁷ Βούρος, *ο. π.*, σ. 69.

υπέρ της επικράτησης της «λαϊκής κυριαρχίας», όπως emphaticά τόνιζε σε ανακοίνωσή του το Λαϊκό κόμμα.²⁵⁸ Αξίζει πάντως παράλληλα, να σταθούμε λίγο στο κύριο άρθρο της *Καθημερινής*, στις 13 Φεβρουαρίου 1924,²⁵⁹ που έχει τον τίτλο *Οι ανάξιοι*. Στο άρθρο αυτό, ο συντάκτης του αναφέρεται, με αφορμή μία αποστροφή του λόγου του Καφαντάρη, στους βασιλείς Γεώργιο Α' και Κωνσταντίνο. Ο συντάκτης παρουσιάζει την προσφορά των δύο βασιλέων, κατά την κρίση του, στο έθνος, τονίζοντας κατά κύριο λόγο ως προς το πρόσωπο του Κωνσταντίνου, τις στρατιωτικές του επιτυχίες. Στη συνέχεια, δηλώνει πως η συμφιλίωση είναι αδύνατη, με αυτούς οι οποίοι υβρίζουν τους νεκρούς του Λαού.²⁶⁰ Παρά το γεγονός ότι οι νεκροί, στους οποίους αναφέρεται το άρθρο, είναι οι βασιλείς, εντούτοις η αναφορά θα μπορούσε να σχετίζεται και με τους εκτελεσθέντες της 15ης Νοεμβρίου 1922.

Παράλληλα, ο Παπαναστασίου αναλαμβάνοντας να σχηματίσει κυβέρνηση μετά το διάβημα των στρατιωτικών κατά του Καφαντάρη, προχωρούσε ουσιαστικά στην εξίσωση των επιθυμιών των μελών του Στρατιωτικού Συνδέσμου με το λαϊκό φρόνημα.²⁶¹ Στην κυβέρνηση που σχηματίζει άλλωστε, συμμετέχουν ο Κονδύλης και ο Χατζηκυριάκος.²⁶² Τελικά, στις 25 Μαρτίου 1924,²⁶³ η Συνέλευση, από την οποία απείχαν κυρίως οι Προοδευτικοί Φιλελεύθεροι του Γεωργίου Καφαντάρη, αφού το κόμμα των Φιλελευθέρων είχε σπάσει σε τρία κομμάτια υπό τους Καφαντάρη, Ανδρέα Μιχαλακόπουλο (Συντηρητικοί Φιλελεύθεροι) και Θεμιστοκλή Σοφούλη, υπερψήφισε ομόφωνα την έκπτωση της δυναστείας και την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας. Παρόντες ήταν μόνο 283 βουλευτές, χωρίς τους Προοδευτικούς Φιλελεύθερους.²⁶⁴ Την επόμενη ημέρα, η *Καθημερινή* στο κύριο άρθρο της ασκεί δριμεία κριτική στο σύνολο του αντιβενιζελικού κόσμου που αρνήθηκε να έρθει σε συνεννόηση με την κυβέρνηση, καθώς και για την αποτυχημένη, όπως τη χαρακτηρίζει, απόφαση της αποχής από τις

---

²⁵⁸ Στο ίδιο, ο. π., σ. 73.

²⁵⁹ *Καθημερινή*, 13.02.1924.

²⁶⁰ Ο Λαός παραμένει σταθερό σημείο αναφοράς, βλ. παραπάνω, Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομιμοφρόνων...*

²⁶¹ Χατζηιωσήφ, ο. π., σ. 66.

²⁶² Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια...*, ο. π., σ. 136.

²⁶³ Την ημέρα εκείνη, η *Καθημερινή* έχει κύριο άρθρο υπό τον τίτλο, *Ας σιγήσουν*, που αναφέρεται στα κανόνια και τα πυροβόλα που κανονιοβόλησαν λόγω της εθνικής επετείου. Τα καλεί, λοιπόν, ο συντάκτης «να σιγήσουν» και να αναμένουν καλύτερες ημέρες, βλ. *Καθημερινή*, 25.03.1924, σ. 1.

²⁶⁴ Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ο. π., σ. 38.

εκλογές του 1923 που χαρίστηκε στους αντιπάλους της παράταξης.²⁶⁵ Συν τω χρόνω, όσο ο καιρός προς τις κάλπες πλησιάζει, η εφημερίδα ανεβάζει τη μαχητικότητά της. Την 1^η Απριλίου, με το άρθρο *Οι μαύροι*,²⁶⁶ η εφημερίδα επιτίθεται με σκληρότητα στους βενιζελικούς ενώ δεν διστάζει πλέον να αναφερθεί στους εκτελεσθέντες στο Γουδί, τους οποίους χαρακτηρίζει ως τίμιους πολιτικούς αρχηγούς, προερχόμενους από την επαρχία, και τους οποίους οι βενιζελικοί φόνευσαν ως προδότες. Από το φύλλο της 2ας Απριλίου, η εφημερίδα ξεκινά να μετρά αντίστροφα 11 μέρες μέχρι την ημέρα του Δημοψηφίσματος, ως προμετωπίδα μαζί με τη φράση «Κάτω η Δημοκρατία».²⁶⁷ Στο φύλλο της 3ης Απριλίου,²⁶⁸ γίνεται πάλι αναφορά στους «τυφεκισθέντες», το αίμα των οποίων χωρίζει τις δυο παρατάξεις, ενώ παράλληλα ο αρθρογράφος εκφράζει την ελπίδα και τη βεβαιότητα πως ο Λαός θα τιμήσει και θα αποκαταστήσει τη μνήμη των «Μεγάλων Νεκρών», τους οποίους οι «Δημοκράτες» δολοφόνησαν και εν συνεχεία σπύλωσαν. Η εφημερίδα κλιμακώνει τις αναφορές της στους νεκρούς της 15^{ης} Νοεμβρίου 1922, και στις 4 Απριλίου αναφέρεται ονομαστικά στον Δημήτριο Γούναρη, σε ένα άρθρο που φέρει την υπογραφή του Νικολάου Κρανιωτάκη. Το εντυπωσιακό ακόμη είναι, ότι προς το τέλος του άρθρου, υποστηρίζεται πως η υπογραφή του βασιλιά στη θανατική καταδίκη των Έξι, δεν έγινε από τον ίδιο, αλλά από κάποιον «εγκάθετο» των «Δημοκρατών», που είναι «χειρότεροι από τους αυτόχθονες της Αμερικής ή τους Βεδουίνους».²⁶⁹ Ο Διχασμός συνεχίζει να είναι ζωντανός και στο φύλλο της 5ης Απριλίου,²⁷⁰ όπου αυτή τη φορά δεν γίνονται αναφορές στους εκτελεσθέντες, αλλά υιοθετείται ως αιτιολογία της καταστροφής η δολιοφθορά από τους βενιζελικούς και η μη εφαρμογή των διαταγών που δίδονταν, κάτι που υποστήριξε και ο Χατζανέστης στην απολογία του. Πάλι με υπογραφή του Κρανιωτάκη, το φύλλο της 7^{ης} Απριλίου²⁷¹ έχει ως τίτλο *Το έγκλημα* και αναφέρεται στην 15^η Νοεμβρίου, όταν και «εξετελέσθη η ειδεχθεστέρα των δολοφονιών εξ όσων αναφέρει φρίσσουσα η Ιστορία». Την ημέρα εκείνη,

---

²⁶⁵ Καθημερινή, 26.03.1924, σ. 1.

²⁶⁶ Καθημερινή, 01.04.1924, σ. 1

²⁶⁷ Καθημερινή, 02.04.1924, σ. 1

²⁶⁸ Καθημερινή, 03.04.1924, σ. 1

²⁶⁹ Καθημερινή, 04.04.1924, σ. 1

²⁷⁰ Καθημερινή, 05.04.1924, σ. 1

²⁷¹ Καθημερινή, 07.04.1924, σ. 1

«εσπάρη η ελληνική Δημοκρατία». Προς το τέλος του άρθρου, ο συγγραφέας κάνει λόγο για σκηνοθετημένη δίκη, φιμωμένους μάρτυρες και εμπόδια ως προς τη χρήση των αποδείξεων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν οι κατηγορούμενοι, για να καταλήξει πως, σκότωσαν έξι πατριώτες, «πέντε ζώντες κι έναν ημιθανή», όπως χαρακτηριστικά λέει, αναφερόμενος προφανώς στον Δημήτριο Γούναρη, ο οποίος έπασχε από τυφοειδή πυρετό. Στην υποθετική ένσταση που μπορεί να έχουν οι «Δημοκράτες» πως, «Συνταγματικοί» πάλι αναφέρονται σε νεκρούς, ο συντάκτης απαντά πως δεν φταίει εκείνος που μιλά γι' αυτούς αλλά εκείνοι που τους δολοφόνησαν, ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί και στη λογοκρισία του παρελθόντος που απαγόρευε να αναφέρονται οι συγκεκριμένοι νεκροί, ακόμα και τα μνημόσυνά τους, και προσπάθησαν να επιβάλλουν τη λήθη τους, για «χάρη της ασφάλειας της Δημοκρατίας». Το φύλλο της 9^{ης} Απριλίου, έχει τον τίτλο *Οι προδότες*,²⁷² και ο συντάκτης του, αφού βεβαιώσει για το βαθύ μίσος που τρέφει για τους αντιπάλους, αναφέρεται σε όσους το βενιζελικό καθεστώς κατεδίωξε, κυρίως κατά την τριετία 1917 – 1920. Στη συνέχεια, σαφώς γίνεται αναφορά στους τουφεκισθέντες στο Γουδί, στους οποίους όμως προστίθεται και ως Μεγάλος Νεκρός «ο αποθανών εις την γην της εξορίας», που φυσικά δεν μπορεί να είναι άλλος από τον Κωνσταντίνο. Τέλος, στο φύλλο της 14^{ης} Απριλίου,²⁷³ και αφού φυσικά έχει προηγηθεί το δημοψήφισμα, ο αρθρογράφος θέτει το ζήτημα της αναζήτησης νέας, δηλαδή ανανεωμένης, αντιβενιζελικής παράταξης, προφανώς υπό άλλη ηγεσία.

Εν τω μεταξύ, με την προκήρυξη του επικυρωτικού δημοψηφίσματος για τις 13 Απριλίου 1924, η Δ' Εθνοσυνέλευση διέκοψε για 40 ημέρες τις εργασίες της. Στο διάστημα αυτό, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου προσπαθεί να εξουδετερώσει την επιρροή του Κονδύλη, δίνοντας εξουσίες στον Πάγκαλο ενώ παράλληλα έρχεται σε επαφή με εκτός Βουλής φιλοβασιλικούς της Συνταγματικής Παράταξης, δηλαδή με τον Τσαλδάρη, τον Ράλλη κ. α., καθώς και με τον Ιωάννη Μεταξά, που ακόμη βρίσκεται αυτοεξόριστος, αλλά που θα

---

²⁷² Καθημερινή, 09.04.1924, σ. 1.

²⁷³ Καθημερινή, 14.04.1924, σ. 1.

επιστρέψει λίγο πριν από το δημοψήφισμα, μετά τη δημοσίευση διατάγματος αμνηστίας των αδικημάτων της Αντεπανάστασης του 1923.²⁷⁴

Ο Παπαναστασίου ζητούσε ουσιαστικά, την οικειοθελή παραίτηση του Γεωργίου Β΄ από τον θρόνο, εξασφαλίζοντάς του την καταβολή του μεγαλύτερου μέρους της βασιλικής χορηγίας, τη διατήρηση του τίτλου του και την ελεύθερη διάθεση των βασιλικών κτημάτων. Ταυτόχρονα, προσέφερε στους συνταγματικούς τη δυνατότητα να συμμετάσχουν στη Γερουσία και, μέσω αυτής, στην εκπόνηση του νέου Συντάγματος, ενώ επίσης υποσχόταν διενέργεια εκλογών για την πρώτη Βουλή της αβασίλευτης, με αναλογικό σύστημα. Όλα αυτά προκειμένου να πετύχει και από τους συνταγματικούς την αναγνώριση του νέου πολιτεύματος. Με την άρνηση παραίτησης του Γεωργίου, η συνολική συμφωνία δεν ολοκληρώθηκε αλλά έκλεισε μια επιμέρους συμφωνία με τον Μεταξά και το κόμμα των Ελευθεροφρόνων, κάτι που λειτούργησε διασπαστικά για τον αντιβενιζελισμό.²⁷⁵ Εντέλει, οι χειρισμοί του Παπαναστασίου έσωσαν τα κοινοβουλευτικά προσχήματα, αλλά δεν κατόρθωσαν να δημιουργήσουν μια πραγματική δημοκρατία. Τελικά, η εγκαθίδρυση της αβασίλευτης Δημοκρατίας, υπήρξε η φυσική κατάληξη του Διχασμού του 1915, δεδομένης της Μικρασιατικής καταστροφής που επακολούθησε, καθώς έχει υποστηριχθεί²⁷⁶ ότι αν δεν είχε συμβεί η μικρασιατική τραγωδία και είχε βρεθεί μια συμβιβαστική λύση, η οποία πιθανότατα θα διέσωζε και την Ανατολική Θράκη, τότε ήταν πιθανόν να είχε γεφυρωθεί και το χάσμα του Διχασμού και η βασιλεία να σωζόταν.

Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν τελικά η έγκριση της αβασίλευτης που είχε υπερψηφίσει η Βουλή, σε ποσοστό 70% περίπου.²⁷⁷ Το ίδιο βράδυ, ο Μεταξάς αναγνώρισε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, σε αντίθεση με τον Παναγή Τσαλδάρη που αρνήθηκε να το κάνει,²⁷⁸ ακόμη κι

---

²⁷⁴ Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια*, ο. π., σ. 139.

²⁷⁵ Χατζηιωσήφ, ο. π., σ. 67.

²⁷⁶ Σπυρίδων Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος, τόμος 3^{ος}, 1924-1932*, Αθήνα, Πάπυρος, 1978, σ. 14.

²⁷⁷ Μαυρογορδάτος, *Μετά του 1922...*, ο. π., σ. 40.

²⁷⁸ Βούρος, ο. π., σ. 74.

όταν δέχτηκε διαφόρων ειδών πιέσεις και παραινήσεις, ακόμη και από ομόφρονές του.²⁷⁹

Εκλογές 1926

Όπως ήταν φυσικό, για τον Τσαλδάρη η διετία που ακολούθησε μέχρι τις εκλογές του 1926 ήταν εξαιρετικά δύσκολη. Όχι μόνο γιατί είχε μεσολαβήσει η αλλόκοτη δικτατορία του Πάγκαλου, αλλά κυρίως γιατί μετά το δημοψήφισμα της 13^{ης} Απριλίου 1924, το κύριο ζητούμενο ήταν σε ποια κατεύθυνση θα έπρεπε να κινηθεί το κόμμα, δεδομένου ότι διαχώρισε πλέον οριστικά την πορεία του προς το κόμμα των Ελευθεροφρόνων. Δεδομένου επίσης ότι το κόμμα δεν βρισκόταν στη Βουλή, η προσπάθειά του συνίστατο στο να κάνει τις απόψεις του κόμματος πλειοψηφικές στην κοινωνία, έτσι ώστε, οι Λαϊκοί να είναι πανέτοιμοι όταν θα γίνονταν εκλογές. Ακόμη, σημαντική ήταν η προσπάθειά του να ανασυγκροτήσει το κόμμα του στα λαϊκά βάρη του.²⁸⁰

Από την άλλη πλευρά, ο Ιωάννης Μεταξάς αντιλαμβανόταν ότι μόνο αν αναγνώριζε την αβασίλευτη δημοκρατία και μιλούσε σε τόνο συμφιλιωτικό θα μπορούσε να δράσει πολιτικά και να προσελκύσει αντιβενιζελικούς ψηφοφόρους, οι οποίοι είχαν απογοητευτεί από την πολιτική του Λαϊκού Κόμματος. Φυσικά, η αναγνώριση αυτή, από μέρους του Μεταξά, της αβασίλευτης είχε και τις συνέπειές της, καθώς υπήρξαν αρκετά στελέχη του κόμματός του, όπως ο μετέπειτα συνεργάτης του στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου, Ιωάννης Διάκος, οι οποίοι διαχώρισαν τη θέση τους.²⁸¹

Παράλληλα, ενδιαφέρεται ιδιαίτερα να μη χάσει την όποια καλή μαρτυρία του, όσον αφορά το ιδιαίτερα λεπτό για την αντιβενιζελική παράταξη ζήτημα των εκτελεσθέντων ηγετών του αντιβενιζελισμού, όπως αποδεικνύεται και από επιστολή του ²⁸² προς τον Πρωτοπαπαδάκη, με ημερομηνία 15 Νοεμβρίου 1925, τρία ακριβώς χρόνια μετά την Εκτέλεση. Στην επιστολή, υπεραμύνεται της στάσης του και επισημαίνει πως υπήρξε

---

²⁷⁹ Αρχείο Τσαλδάρη, Φ. 1/2/4/1-2, Σημείωμα Σταμάτη Μερκούρη.

²⁸⁰ Βούρος, *ο. π.*, σ. 75-76.

²⁸¹ Στέλιος Μπένος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία του Ι. Μεταξά (1926-1936)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009, σ. 53-54.

²⁸² Αρχείο Τσαλδάρη, Φ. 1/3/18/1

σταθερός υποστηρικτής, παρά τις διαφωνίες του, των θανόντων, σημειώνοντας μάλιστα εμφατικά πως μόνος αυτός υπήρξε υπερασπιστής τους όταν δικάζονταν. Ουσιαστικά, ο Μεταξάς προσπαθεί να υπερασπιστεί τον εαυτό του, καθώς με αφορμή δημοσιεύματα βενιζελικών εφημερίδων που έθεταν ξανά το ζήτημα των ευθυνών του μικρασιατικού, τον περιέλαβαν και οι αντιβενιζελικές, όπως το *Σκριπ* και η *Καθημερινή*.²⁸³ Σύμφωνα με το άρθρο της *Καθημερινής*, με τίτλο *Απάντησις*,²⁸⁴ ο Μεταξάς επιτέθηκε στις μετανοεμβριανές κυβερνήσεις. Ασφαλώς, οι θέσεις του για το μικρασιατικό, και τις ευθύνες εκείνων των κυβερνήσεων, ήταν γνωστές. Πάντως, στο ημερολόγιό του,²⁸⁵ δεν φαίνεται να έχει την ευαισθησία προς τους θανόντες, την οποία επικαλείται στην επιστολή του προς τον Πρωτοπαπαδάκη.

Εν τω μεταξύ, μετά την περιπέτεια της «Παγκαλικής» δικτατορίας, η κυβέρνηση υπό τον Γεώργιο Κονδύλη και τη στήριξη του Προέδρου της Δημοκρατίας ναυάρχου Κουντουριώτη, προκηρύσσει εκλογές. Ένα σημαντικό ζήτημα, ωστόσο, ήταν με ποιο εκλογικό σύστημα θα γίνονταν οι προσεχείς εκλογές, με τους αντιβενιζελικούς να εκφράζουν αντιρρήσεις για την αναλογική που είχε ψηφιστεί από την Επιτροπή Παπαναστασίου τον Ιούλιο του 1925. Οι Λαϊκοί μάλιστα, έφτασαν στο σημείο να απαιτήσουν την παραίτηση της κυβέρνησης Κονδύλη και την επαναφορά του πλειοψηφικού στις 25 Σεπτεμβρίου, προειδοποιώντας ότι σε αντίθετη περίπτωση θα απείχαν από τις εκλογές, όμως ο Μεταξάς θα κατορθώσει να πείσει τον Τσαλδάρη να υπάρξει διάβημα στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και σύσκεψη πολιτικών αρχηγών.²⁸⁶ Τελικά, παρά τις αρχικές δυσκολίες και τα αδιέξοδα, η κρίση εκτονώθηκε.

Οι εκλογές στις 7 Νοεμβρίου 1926, τελικά διεξήχθησαν με απλή αναλογική, ενίσχυσαν τους διαλλακτικούς και των δύο πολιτικών κόσμων, που βγήκαν από τις κάλπες σχεδόν ισόπαλοι, με μια μικρή υπεροχή των βενιζελικών. Ουσιαστικά, οι πολίτες καλούσαν τα αστικά κόμματα να συνεργαστούν και να αντιμετωπίσουν τα οξυμένα οικονομικά και κοινωνικά

---

²⁸³ Σε τρία άρθρα της η *Καθημερινή* ασχολείται με τον Μεταξά, αρχής γενομένης από το φ. της 8^{ης} Νοεμβρίου 1925 και ολοκληρώνοντας με το φ. της 12^{ης} Νοεμβρίου 1925.

²⁸⁴ *Καθημερινή*, 08.11.1925, σ. 1.

²⁸⁵ Μεταξάς, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο*, 3^{ος}..., ο. π., σ. 425, εγγραφή 8^{ης} Νοεμβρίου.

²⁸⁶ Σωτήρης Ριζάς, *Η Προεδρία της Δημοκρατίας στην ελληνική πολιτική 1924-1936 & 1974-1985*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1992, σ. 97-98.

προβλήματα. Έτσι, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα αστικά κόμματα κατανοώντας το νόημα των εκλογών, μετά από ένα εικοσαήμερο διαπραγματεύσεων κατέληξαν στον σχηματισμό κυβέρνησης, με επικεφαλής τον μετριοπαθή αντιβενιζελικό πολιτικό Αλέξανδρο Ζαΐμη και με τη συμμετοχή σε αυτήν των πολιτικών αρχηγών και των τεσσάρων μεγάλων κομμάτων του αστικού κόσμου, σε μία κυβέρνηση που έμεινε στην ιστορία ως «Οικουμενική».²⁸⁷

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως ακόμη και σε αυτές τις εκλογές που διεξάγονταν σε σχετικά ήπιο κλίμα, ήταν εύκολο ανά πάσα στιγμή, η παραμικρή αναφορά σε ζητήματα του όχι και πολύ μακρινού παρελθόντος, να προκαλέσει ανάφλεξη του πολιτικού κλίματος, όπως μία δήλωση του Γεωργίου Κονδύλη που επέρριπτε ευθύνες στον αντιβενιζελισμό για την καταστροφή της χώρας, και η οποία απαντήθηκε άμεσα από τον Γεώργιο Βλάχο, που επεδείκνυε για άλλη μια φορά, τα γρήγορα αντανακλαστικά του.²⁸⁸

Εκλογές 1928-Επιστροφή Βενιζέλου στην εξουσία

Πάρα τις αρχικές της προοπτικές, η Οικουμενική κυβέρνηση, δεν προχώρησε σε οριστική λύση του Πολιτειακού, αλλά δεσμεύτηκε μόνο στο να δώσει Σύνταγμα. Ο λόγος που έγινε αυτό, ήταν γιατί οι βενιζελικοί, ήθελαν με αυτή την παραχώρηση να εξασφαλίσουν τη συμμετοχή του Λαϊκού Κόμματος και του Παναγή Τσαλδάρη στην κυβέρνηση. Έτσι, ο Τσαλδάρης θα κατορθώσει την επαναφορά 341 αξιωματικών που είχαν απαχθεί μετά το κίνημα του 1923.²⁸⁹

Εδώ αξίζει να σημειωθεί πως τα βενιζελικά κόμματα διέθεταν την πλειοψηφία στη Βουλή και στο εκλογικό σώμα αλλά δεν είχαν το σθένος να επιβάλουν τα απαραίτητα μέτρα που χρειαζόταν η οικονομία εκείνη την περίοδο, ενώ ταυτόχρονα η συμμετοχή του Λαϊκού κόμματος και του κόμματος των Ελευθεροφρόνων του Μεταξά, τους παρείχαν το απαραίτητο άλλοθι. Εξάλλου, παρόν στη Βουλή του 1926, ήταν και το ΚΚΕ. Στην

---

²⁸⁷ Ρήγος, ο. π., σ. 191.

²⁸⁸ *Καθημερινή*, 27.10.1926, σ. 1.

²⁸⁹ Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ο. π., σ. 51.

κυβέρνηση εκείνη, ο Τσαλδάρης διατηρούσε το υπουργείο Εσωτερικών ενώ ο Μεταξάς είχε αναλάβει το χαρτοφυλάκιο του υπουργείου Συγκοινωνιών.²⁹⁰ Παρ' όλα αυτά, η συμμετοχή του Λαϊκού κόμματος στην Οικουμενική, δημιουργούσε διάφορα προβλήματα, κυρίως λόγω της αυξημένης δυσπιστίας με την οποία, έβλεπε τον Παναγή Τσαλδάρη και το κόμμα του το βενιζελικό – δημοκρατικό «κατεστημένο» του στρατού, εφόσον ο τελευταίος δεν είχε αναγνωρίσει, σε αντίθεση με τον Μεταξά, την αβασίλευτη του 1924.²⁹¹

Παράλληλα, όπως αναφέρθηκε ήδη, η Βουλή της 7^{ης} Νοεμβρίου, είχε σαν σκοπό της να προχωρήσει στην περιορισμένη έστω, αναθεώρηση, τροποποίηση και κύρωση του Συντάγματος που είχε επεξεργαστεί η Επιτροπή Παπαναστασίου. Με ψήφισμα που ενέκρινε στις 9 Δεκεμβρίου 1926 και αφού απέκλεισε κάθε πιθανή συζήτηση για τη μορφή του πολιτεύματος, διόρισε νέα τριμελή επιτροπή που σκοπό είχε την κατάρτιση νέου Συντάγματος. Στην επιτροπή αυτή συμμετείχαν όλα τα κόμματα κατά τρόπο αναλογικό. Η επιτροπή ξεκίνησε τις εργασίες της άμεσα και τις ολοκλήρωσε στις 13 Απριλίου του 1927, όταν και ολοκλήρωσε την υποβολή των εκθέσεων της στην Ολομέλεια, η οποία ψήφισε τελικά το νέο Σύνταγμα στο σύνολό του, στις 2 Ιουνίου 1927. Το νέο Σύνταγμα καθιέρωνε τον θεσμό του προέδρου της Δημοκρατίας, κατά το γαλλικό πρότυπο, επίσης δύο νομοθετικά σώματα, Γερουσία και Βουλή, επαναλάμβανε ότι η κυβέρνηση θα πρέπει να απολαμβάνει την εμπιστοσύνη της Βουλής, απλούστευε την αναθεωρητική διαδικασία και επανίδρυε το Συμβούλιο της Επικρατείας. Τέλος, βελτίωνε ορισμένα ατομικά δικαιώματα και καθιέρωνε και κοινωνικά δικαιώματα.²⁹² Μία ακόμη σημαντική παράμετρος του έργου της Οικουμενικής, ήταν η δυναμική, μετά από καιρό και αφού είχαν προηγηθεί οι ακροβασίες του Θ. Πάγκαλου, παρουσία της Ελλάδας στο διεθνές πεδίο, μέσα από τις προσπάθειες ανασύνταξης που κατέβαλε ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, αναλαμβάνοντας το χαρτοφυλάκιο του Υπουργού των Εξωτερικών.²⁹³

---

²⁹⁰ Χατζηιωσήφ, ο. π., σ. 77-78.

²⁹¹ Μπένος, ο. π., σ. 78.

²⁹² Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στην Νεοελληνική Ιστορία 1800 – 2010*, Αθήνα, Πόλις, 2011, σ. 263-266.

²⁹³ Αντώνης Κλάψης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1926 – 1928*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας «Κωνσταντίνος Καραμανλής» & Σιδέρης, Αθήνα, 2009, σ. 40-43.

Κατά τους 20 περίπου μήνες που παρέμεινε στην εξουσία η κυβέρνηση Ζαΐμη, δεν έλειψαν οι εντάσεις μεταξύ των πολιτικών αρχηγών. Κάτι τέτοιο βέβαια είναι απολύτως λογικό, καθώς έχουν περάσει μόλις τέσσερα χρόνια από την εκτέλεση των Έξι, και δύο από την καθεστωτική μεταβολή, αφού πλέον, βασική διαιρετική τομή του Διχασμού είναι το Πολιτειακό, έστω κι αν, στην παρούσα φάση, βρίσκεται σε ύφεση. Κατά συνέπεια, μόνο έκπληξη δεν προκάλεσε το γεγονός ότι το Λαϊκό κόμμα απεχώρησε από την κυβέρνηση τον Αύγουστο του 1927 λόγω διαφωνίας με τον Γεώργιο Καφαντάρη, ενώ τον Φεβρουάριο του 1928 παραιτείται και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, με αποτέλεσμα, στην τελευταία φάση της, η κυβέρνηση Ζαΐμη να περιλαμβάνει τα κόμματα του Καφαντάρη, του Μιχαλακόπουλου και του Μεταξά.²⁹⁴

Εν τω μεταξύ, από το 1927, ο Βενιζέλος έχει εγκατασταθεί μόνιμα στα Χανιά και παρά το γεγονός ότι δηλώνει πως δεν πρόκειται να επιστρέψει στην πολιτική, οι συχνές δημόσιες παρεμβάσεις του υπονόμειαν το κύρος, ειδικά του Καφαντάρη, που από ένα σημείο και μετά, φαντάζει σαν απλός τοποτηρητής του αληθινού αρχηγού του κόμματος.²⁹⁵ Τον Μάιο του 1928 ανακοινώνει την απόφασή του να επιστρέψει στην πολιτική και να τεθεί επικεφαλής του Κόμματος των Φιλελευθέρων.²⁹⁶ Τελικά, μετά από αλληπάλληλες διαβουλεύσεις, στις 4 Ιουλίου του 1928 ορκίζεται και πάλι πρωθυπουργός²⁹⁷ με δικαίωμα διάλυσης της Βουλής και προκήρυξης εκλογών, χωρίς όμως να συντρέχουν οι συνταγματικές προϋποθέσεις γι' αυτό, κάτι το οποίο αποτελούσε μία σαφή αντισυνταγματική ενέργεια, με στόχο την περιγραφή της λαϊκής βούλησης.²⁹⁸ Συνέπεια αυτού, είναι οι αντιδράσεις της *Καθημερινής*. Ουσιαστικά, η επάνοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στον πολιτικό στίβο δεν ήταν δυνατό να περάσει απαρατήρητη και να μην ανάψουν τα αίματα, ξυπνώντας τα ναρκωμένα αντιβενιζελικά αντανακλαστικά της εφημερίδας. Ήδη, από την 5^η Ιουλίου, η εφημερίδα δημοσιεύει ένα εκτενές άρθρο με τίτλο *Εις το γραφείον πληροφοριών*,²⁹⁹ όπου επιτίθεται άμεσα στον Βενιζέλο, ο οποίος ως τότε ιδιώτευσε «αν και δολοφόνος των Έξι και να που

---

²⁹⁴ Κούμας, *ο. π.*, σ. 126.

²⁹⁵ Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, *ο. π.*, σ. 52.

²⁹⁶ Κούμας, *ο. π.*

²⁹⁷ Ρήγος, *ο. π.*, σ. 203.

²⁹⁸ Χατζηιωσήφ, *ο. π.*, σ. 94.

²⁹⁹ *Καθημερινή*, 05.07.1928, σ. 1

τώρα, ζητά να κυβερνήσει εκείνους που θρηνούσαν την απώλεια των ηγετών τους. Κατά συνέπεια, τόσο ως δολοφόνος όσο και ως ιδιωτεύων, δεν έχει το δικαίωμα να ζητά να κυβερνήσει τους οπαδούς και τους αντιπάλους του». Και την επόμενη ημέρα,³⁰⁰ η εφημερίδα έχει ως θέμα στην προμετωπίδα τη σύγκληση του συμβουλίου των πολιτικών αρχηγών υπό τον Κουντουριώτη, εκφράζοντας παράλληλα την ανησυχία της για τυχόν αλλαγή του εκλογικού νόμου της αναλογικής. Ταυτόχρονα, επιτίθεται στο *Ελεύθερο Βήμα*, με αφορμή πάλι τους Έξι. Στις 7 Ιουλίου, φιλοξενεί αντί του κυρίου άρθρου της, άρθρο του Παναγή Τσαλδάρη, το οποίο αναφέρεται περισσότερο στο πολιτικό ζήτημα και καθόλου στους Έξι, ωστόσο, η εφημερίδα ανακοινώνει, χαμηλά στην πρώτη της σελίδα, την παρουσίαση σε συνέχειες της Δίκης και του Φόνου, όπως χαρακτηριστικά τιτλοφορεί, των Έξι, υπό του Μιλτιάδη Μαλαίνου,³⁰¹ μια παρουσίαση που θα συνεχιστεί καθημερινά. Ουσιαστικά, ολόκληρη τη σύντομη προεκλογική περίοδο του καλοκαιριού του 1928, η *Καθημερινή*, αναφέρεται, μέρα παρά μέρα σχεδόν, στους Έξι.³⁰² Κοινός τόπος όλων των αναφορών είναι ότι ο Βενιζέλος θεωρείται δολοφόνος και βαρύνεται με την Εκτέλεσή τους.

Ωστόσο, το αποτέλεσμα των εκλογών είναι συνταρακτικό. Το κόμμα των Φιλελευθέρων και οι συνεργαζόμενοι κέρδισαν 223 έδρες από τις 250 ενώ ολόκληρη η αντιπολίτευση, συμπεριλαμβανομένου και του Καφαντάρη, 27 έδρες.³⁰³ Ο Τσαλδάρης δεν μπορούσε να προβλέψει ένα τόσο αρνητικό αποτέλεσμα, καθώς μόνο 19 υποψήφιοι του Λαϊκού κόμματος κατόρθωσαν να μπουν στη νέα Βουλή.³⁰⁴ Ο Βενιζέλος ήταν πλέον πανίσχυρος, ή, όπως είπε ο ίδιος, ο λαός τον είχε εκλέξει κοινοβουλευτικό δικτάτορα.³⁰⁵

Η τετραετία (1928-1932) του Ελευθερίου Βενιζέλου. Το Λαϊκό Κόμμα στην Εξουσία, τα κινήματα του 1933 και του 1935 και η ρεβάνς της Εκτέλεσης

³⁰⁰ *Καθημερινή*, 06.07.1928, σ. 1

³⁰¹ *Καθημερινή*, 07.07.1928, σ. 1

³⁰² *Καθημερινή*, 01.08.1928- 06.08.1928.

³⁰³ Δαφνής, *ο. π.*, σ. 412.

³⁰⁴ Βούρος, *ο. π.*, σ. 170.

³⁰⁵ Ρήγος, *ο. π.*, σ. 208.

Η τετραετία του Ελευθερίου Βενιζέλου

Η τετραετής διακυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά τα έτη 1928-1932, αποτελεί ουσιαστικά την πιο σταθερή περίοδο του ελληνικού Μεσοπόλεμου. Η κούραση του πληθυσμού μετά τα επαναλαμβανόμενα πραξικοπήματα, την ακυβερνησία και τις άγονες κομματικές διαμάχες, σε συνδυασμό φυσικά με την τεράστια προσωπική γοητεία που ασκούσε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, έφεραν αυτό το αποτέλεσμα στις εκλογές.³⁰⁶ Η νέα κυβέρνηση αρχίζει αμέσως να παράγει νομοθετικό έργο, και μέσα σε αυτό το πλαίσιο, διενεργεί τις πρώτες καθυστερημένες εκλογές για τη Γερουσία. Ωστόσο, είναι σαφές το γεγονός πως ο Βενιζέλος δεν υπολογίζει καθόλου, ούτε λαμβάνει υπόψη του τον Τσαλδάρη ως αντίπαλο, με αποτέλεσμα να προχωρήσει σε μία ενέργεια που ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος θα τη θεωρήσει εξόχως προκλητική, κι η ενέργεια αυτή δεν είναι άλλη παρά η πρόταση του Βενιζέλου να επιδιώξει την είσοδο στη Γερουσία αρχηγών και άλλων πρωτεργατών της επανάστασης του 1922.³⁰⁷

Ο Τσαλδάρης, πληροφορούμενος από τη βενιζελική *Εστία* την πρόθεση του Βενιζέλου να συμπεριλάβει τον στρατηγό Πλαστήρα στα μέλη της υπό συγκρότηση Γερουσίας, στέλνει προς τον πρωθυπουργό επιστολή με την οποία ρωτά αν όντως ισχύει κάτι τέτοιο, ούτως ώστε, σε περίπτωση που ισχύει, να πράξει αναλόγως.³⁰⁸

Είναι σαφές πως ο ηγέτης των Λαϊκών επιθυμεί να εξακριβώσει τις προθέσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, δεδομένου ότι θεωρούσε πως μία τέτοια ενέργεια, η εκλογή δηλαδή ως γερουσιαστή του ανθρώπου που ουσιαστικά είχε στείλει στο εκτελεστικό απόσπασμα τους Έξι και είχε εκδιώξει τον φυσικό ηγέτη των αντιβενιζελικών βασιλιά Κωνσταντίνο, τορπίλιζε κάθε προσπάθεια κατευνασμού και συμφιλίωσης.³⁰⁹ Όπως είναι φυσικό, η *Καθημερινή* της 31^{ης} Ιανουαρίου 1929,

---

³⁰⁶ Ανδρικόπουλος, *ο. π.*, σ. 40.

³⁰⁷ Βούρος, *ο. π.*, σ. 176.

³⁰⁸ Αρχείο Βενιζέλου, ΜΜ, Φ. 278-15, Επιστολή Τσαλδάρη προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με το ενδεχόμενο εκλογής του στρατηγού Πλαστήρα ως Γερουσιαστή, 30 Ιανουαρίου 1929.

³⁰⁹ Βούρος, *ο. π.*, σ. 176.

με *Δήλωση*³¹⁰ που φιλοξενεί στο πρωτοσέλιδό της, καθιστά σαφή την οργή και την αντίθεσή της ενώπιον ενός τέτοιου ενδεχομένου.

Ο Βενιζέλος, πανίσχυρος πολιτικά, σηκώνει το γάντι και απαντά με επιστολή στις 31 Ιανουαρίου.³¹¹ Αφού αρχικά τονίσει πως δεν έχει ασχοληθεί με το ζήτημα και δεν έχει λάβει κάποια απόφαση σχετικά, απαντά, μάλλον υπεκφεύγοντας κι ίσως με κάποια δόση ειρωνείας, πως το ζήτημα που τίθεται αφορά στο αν οι αρχηγοί της Επανάστασης του 1922 έχουν ακέραια ή μειωμένα τα πολιτικά τους δικαιώματα, και άρα, αν μπορούν ή όχι να εκλεγούν στη Γερουσία. Στη συνέχεια, διευκρινίζει πως δεν είναι δυνατόν ο δημοκρατικός κόσμος – οι οπαδοί της αβασίλευτης δηλαδή- να έχουν την ίδια άποψη για την Επανάσταση με το Λαϊκό κόμμα, καθώς, όπως τονίζει, η Επανάσταση του 1922 παρά τα ενδεχόμενα σφάλματά της, σφάλματα που είναι αναπόφευκτα σε κάθε επανάσταση, έχει προσφέρει μεγάλες υπηρεσίες στην πατρίδα και γι' αυτό η Δ΄ Συντακτική Συνέλευση -στην οποία δεν μετείχαν οι αντιβενιζελικοί- ονόμασε τους αρχηγούς της αντιστρατήγους. Και συνεχίζει, υποστηρίζοντας πως η κύρια υπηρεσία που προσέφερε η Επανάσταση αφορά στην ανασυγκρότηση του στρατού μετά την καταστροφή, που είχε σαν αποτέλεσμα να μπορέσει η εθνική αντιπροσωπεία (υπό τον ίδιο) στη Λωζάνη να πετύχει μία έντιμη ειρήνη. Παρακάτω δε, πληροφορεί τον Τσαλδάρη ότι ο Γονατάς πρόκειται να μετέχει στον κυβερνητικό συνδυασμό Αττικής. Ολοκληρώνει την επιστολή του, τονίζοντας πως ο ίδιος, αν και προκλήθηκε από τον αντιβενιζελικό Τύπο, ο οποίος δεν σταματούσε να τον «χτυπάει» μέχρι τις εκλογές της 19ης Αυγούστου, δεν είπε, ούτε έπραξε κάτι το οποίο θα μπορούσε να αναμοχλεύσει τα παλαιά πάθη. Ταυτόχρονα, σημειώνει πως αναγνωρίζει ότι και το Λαϊκό κόμμα, συνετέλεσε στην κατασίγαση των παθών, επισημαίνει όμως ότι είναι απαραίτητη η επίδειξη αναγκαίου σεβασμού προς τις αρχές και τις επιθυμίες των αντιπάλων, οι οποίοι προφανώς και εκτιμούν διαφορετικά τη δράση προσώπων, όπως οι αρχηγοί της Επαναστάσεως.

---

³¹⁰ *Καθημερινή*, 31.01.1929, σ. 1.

³¹¹ Αρχείο Τσαλδάρη, ΙΚ, Φ. 1/7//1/1-6, Απάντηση Βενιζέλου προς τον Π. Τσαλδάρη σχετικά με το ενδεχόμενο εκλογής του Πλαστήρα στη Γερουσία, 31 Ιανουαρίου 1929.

Ο Τσαλδάρης ανταπαντά, ³¹² πως έχει πλήρη συνείδηση των διαφορετικών αντιλήψεων που υπάρχουν στα δημοκρατικά κόμματα και στο Λαϊκό κόμμα, όσον αφορά το έργο της αποκαλούμενης, όπως χαρακτηριστικά λέει, Επανάστασης του 1922 και των αρχηγών της. Επισημαίνει συνέχεια στο Βενιζέλο πως εκείνος είναι που τελικά αποσιωπά αυτό που θεωρεί σφάλμα της Επανάστασης και επιζητεί με κάθε ευκαιρία να βραβεύσει τους αρχηγούς της, υποστηρίζοντας πως αυτοί ήδη έχουν τιμηθεί από την Δ΄ Συντακτική Συνέλευση, την οποία όμως, όπως τονίζει ο Τσαλδάρης, η ίδια η Επανάσταση συγκρότησε. Στη συνέχεια, αφού αναφέρει πως το Λαϊκό Κόμμα παραμένει πάντοτε πιστό στις αρχές του κοινοβουλευτισμού, και δεν σκέφτεται να περιορίσει τα πολιτικά δικαιώματα οποιουδήποτε πολίτη, και προφανώς ούτε και των αρχηγών της Επανάστασης, εξηγεί πως απλώς θέλησε να πληροφορηθεί τις σκέψεις του πρωθυπουργού ως προς το ζήτημα, και δεν μετανοεί καθόλου για την πολιτική γαλήνης και ειρήνευσης που έχει ακολουθήσει, ακόμη κι αν δέχεται την κριτική του Τύπου ή των φίλων του. Τέλος, αφού επισημαίνει πως θεωρεί αναγκαίο τον σεβασμό προς τις αρχές και τις πεποιθήσεις των αντιπάλων, παρατηρεί πως τα πάθη δεν κατευνάζονται όταν τα σφάλματα, όπως ο ίδιος ο Βενιζέλος τα χαρακτήρισε, τα ακολουθούν πράξεις των πολιτικών αντιπάλων που, έστω κι εσφαλμένα, δίνουν την αίσθηση της επιβράβευσης των όσων έχουν διαπραχθεί.

Και τελικά, η σχετική αλληλογραφία ολοκληρώνεται με την απάντηση³¹³ του Βενιζέλου ο οποίος υποστηρίζει ότι χαιρέται που οι διαφορές ανάμεσα στους δύο πολιτικούς κόσμους είναι αναγνωρίσιμες από τον αρχηγό του Λαϊκού Κόμματος, αιτιολογεί πως αυτή ακριβώς η διαφορετική εκτίμηση που έχουν για την Επανάσταση είναι που κάνει τον Βενιζέλο να παραμερίζει τα αναπότρεπτα σφάλματά της, αλλά παράλληλα, αυτό δεν σημαίνει ότι τα δημοκρατικά κόμματα επιβραβεύουν τα εν λόγω σφάλματα. Ακολουθεί η διαβεβαίωση του Βενιζέλου, με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο, όπως αναφέρει, ότι ουδείς από τους πολιτικούς αρχηγούς της δημοκρατικής

---

³¹² Αρχείο Τσαλδάρη, ΙΚ, Φ. 1/7/2/1-10, Σχεδιάγραμμα απαντητικής επιστολής Τσαλδάρη προς Βενιζέλο με αφορμή το ζήτημα εκλογής στη Γερουσία των αρχηγών της Επανάστασης του 1922, 2 Φεβρουαρίου 1929.

³¹³ Αρχείο Τσαλδάρη, ΙΚ, Φ. 1/7/3/1-6. Απάντηση Βενιζέλου στην επιστολή της 2^{ας} Φεβρουαρίου 1929 του Τσαλδάρη σχετικά με την εκλογή στη Γερουσία των ηγετών της Επανάστασης του 1922, 3 Φεβρουαρίου 1929.

παράταξης δεν θεωρεί πως οι ηγέτες του αντιβενιζελισμού που κυβέρνησαν μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920 διέπραξαν προδοσία ή είχαν τέτοια πρόθεση, ενώ ο ίδιος πιστεύει ακράδαντα πως θα ήταν ευτυχείς αν η πολιτική τους οδηγούσε την Ελλάδα σε θρίαμβο. Στη συνέχεια εξηγεί, πως κατά την άποψή του, ήταν η υπερβολική προσήλωση προς τη δυναστεία που τους παρέσυρε να ακολουθήσουν την πολιτική που ακολούθησαν, και όσο βαρύ κι αν ήταν το σφάλμα τους, αυτό σίγουρα δεν θα έπρεπε να τιμωρηθεί με την ποινή του θανάτου. Η διαφορά όμως ανάμεσα στη δημοκρατική παράταξη και στο Λαϊκό κόμμα έγκειται στο ότι το μεν Λαϊκό κόμμα θεωρεί τη Δίκη και την Εκτέλεση ως έγκλημα που ατιμάζει την Επανάσταση και εξαλείφει τις μεγάλες υπηρεσίες που προσέφερε στη χώρα, ενώ οι δημοκρατικοί αντιλαμβάνονται την ανάγκη, μέσα στις τραγικές περιπτώσεις του φθινοπώρου του 1922, να παραπεμφθούν οι κατηγορούμενοι ως υπαίτιοι της εθνικής καταστροφής, ενώ θα πρέπει να συνυπολογίζεται και το ότι οι ηγέτες της Επανάστασης, ήταν της γνώμης πως χωρίς να αποδοθεί εκείνη η τρομερή τιμωρία δεν θα ήταν δυνατόν να ανασυγκροτηθεί ο Στρατός, μετά την καταστροφή, κάτι το οποίο θα είχε σίγουρα ολέθριες συνέπειες και για τις βόρειες επαρχίες της χώρας. Και ολοκληρώνει με την ευχή να συνεχίσουν, κυβέρνηση και αντιπολίτευση, τις εργασίες στις οποίες επιδόθηκαν επί Οικουμενικής κυβέρνησης.

Καθίσταται σαφές λοιπόν πως ο Βενιζέλος στη δεδομένη συγκυρία επιδιώκει συνειδητά την πώλωση, πόσο μάλλον από τη στιγμή που όχι μόνο τον Γονατά αλλά και ακόμη και μέλη του Στρατοδικείου που καταδίκασε τους Έξι, όπως τον Λουκά Σακελλαρόπουλο και τον Νεόκοσμο Γρηγοριάδη³¹⁴ θα συμπεριλάβει στους συνδυασμούς του για τη Γερουσία, ενώ στη συνέχεια θα αναθέσει το υπουργείο Συγκοινωνιών στον Γονατά, κίνηση που θα προκαλέσει και την αποχή των Λαϊκών από τις εργασίες Βουλής και Γερουσίας.³¹⁵ Με επιστολή³¹⁶ του ο Τσαλδάρης στον Βενιζέλο, αναφέρει πως το Λαϊκό Κόμμα δεν είναι δυνατόν να συμμετέχει στα δύο νομοθετικά σώματα εφόσον δύο μέλη της λεγόμενης, όπως αναφέρει, Επανάστασης του 1922,

---

³¹⁴ Βούρος, *ο. π.*, σ. 181

³¹⁵ Στο ίδιο, σ. 181-182.

³¹⁶ Αρχείο Βενιζέλου, ΜΜ, Φ. 336-18, Επιστολή του Π. Τσαλδάρη προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με τους λόγους αποχής του Λαϊκού Κόμματος από τα δύο νομοθετικά σώματα, 14 Νοεμβρίου 1929.

μετέχουν στην Κυβέρνηση, ενώ στο θέμα αναφέρεται και η *Καθημερινή*,³¹⁷η οποία και δημοσιεύει τις επιστολές που αντάλλαξαν οι δύο πολιτικοί ηγέτες.

Εκλογές 1932-Το Λαϊκό Κόμμα στην Εξουσία

Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, ήταν φυσικό να επηρεάσει και την ελληνική οικονομία. Η Ελλάδα, τον Σεπτέμβριο του 1931, θα εγκαταλείψει τον «χρυσό κανόνα» από τη Μεγάλη Βρετανία κάτι που θα έχει καταστρεπτικές επιπτώσεις για την ελληνική οικονομία. Η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν πήρε αμέσως τα αναγκαία μέτρα, σε μία κατάσταση που παρατάθηκε για αρκετούς μήνες. Τελικά, τον Μάρτιο του 1932 ο Βενιζέλος θα προτείνει τον σχηματισμό μιας νέας οικουμενικής κυβέρνησης για την αντιμετώπιση της κρίσης, αλλά θα προσκρούσει στην άρνηση του Τσαλδάρη.³¹⁸ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Βενιζέλος, σε μια προσπάθεια να συσπειρώσει την παράταξή του, θα επαναφέρει στο προσκήνιο το πολιτειακό ζήτημα, ενώ θα αναφερθεί από το βήμα της Βουλής διεξοδικά στη σύγκρουσή του με τον βασιλιά Κωνσταντίνο και στις ευθύνες του Λαϊκού κόμματος για την Μικρασιατική καταστροφή. Γίνεται κατανοητό, ότι ο Βενιζέλος στη συγκεκριμένη συγκυρία απέβλεπε συνειδητά σε μία τεχνητή αναβίωση του Διχασμού προκειμένου να μεταφερθεί η προεκλογική αντιπαράθεση από τα οικονομικά ζητήματα σε μια συζήτηση για το Πολίτευμα.³¹⁹ Όχι τυχαία, την περίοδο αυτή ο Βενιζέλος θα πραγματοποιήσει τρεις αγορεύσεις, στις 30 Μαρτίου 1932,³²⁰ στις 31 Μαρτίου 1932³²¹ και την 1^η Απριλίου 1932.³²² Και στις τρεις αγορεύσεις φυσικά απάντησε η *Καθημερινή*,³²³ αρχικά με το άρθρο *Και προσοχής ανάξια*, που αφορούσε στην αγόρευση για την οικονομία και τις ευθύνες των Λαϊκών, ενώ στις δύο αγορεύσεις που αφορούσαν τον Διχασμό και το Μικρασιατικό,

³¹⁷ *Καθημερινή*, 14.11.1929-15.11.1929.

³¹⁸ Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ο. π., σ. 59

³¹⁹ Κούμας, ο. π., σ. 176-177.

³²⁰ Ελευθέριος Βενιζέλος, *Τρεις Αγορεύσεις, Ο Εθνικός Διχασμός, Οι Υπαίτιοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Οι Υπαίτιοι των Σημερινών Οικονομικών μας Δυσχερειών*, Βυρ. Θεοδωρόπουλος (πρόλ.), Αθήνα, Ευρασία, 2000, σ. 17-33.

³²¹ Στο ίδιο, ο. π., σ. 35-78.

³²² Στο ίδιο, ο. π., σ. 81-109.

³²³ *Καθημερινή*, 31.03.1932, σ. 1.

απάντησε ο Γεώργιος Βλάχος, με άρθρο του υπό τη μορφή ανοικτής επιστολής³²⁴ με τίτλο *Ψυχοπάθεια;... Ρωμαντισμός;* όπου ασφαλώς και πάλι παρελαύνουν οι Έξι, αν και κατά τρόπο πολύ πιο ψύχραιμο από άλλοτε.

Το κλίμα ωστόσο έχει πολωθεί εξαιρετικά, δεδομένου ότι ο Βενιζέλος σε δηλώσεις του στις 21 Ιουνίου τόνισε πως δεν θα επέτρεπε στο Λαϊκό κόμμα να αναλάβει την εξουσία εφόσον δεν εγκαταλείψει επίσημα τις επιφυλάξεις του γύρω από το πολιτειακό. Ουσιαστικά, η δήλωση αυτή αποτελούσε ανοιχτή απειλή, που σηματοδοτούσε ότι θα προχωρούσε σε παρεμπόδιση του Λαϊκού κόμματος ως προς το να σχηματίσει κυβέρνηση, μέσω του στρατού, τον οποίον ήλεγχε.³²⁵ Παράλληλα, ο Τσαλδάρης διευκρίνιζε κατά την έναρξη του προεκλογικού του αγώνα ότι δεν επρόκειτο να επιδιώξει πραξικοπηματική μεταβολή του πολιτεύματος, μια δήλωση που δεν κρίθηκε επαρκής από τους Φιλελεύθερους. Ταυτόχρονα όμως, τα υπόλοιπα βενιζελικά κόμματα ήταν κατά της αναβίωσης του Διχασμού, και στις 10 Αυγούστου 1932 οι Παπαναστασίου, Καφαντάρης, Ζαβιτσιάνος και Τσαλδάρης εξέδωσαν κοινό ανακοινωθέν σύμφωνα με το οποίο το πολίτευμα δεν διέτρεχε κανέναν κίνδυνο, ει μη μόνον από την κυβέρνηση Βενιζέλου.³²⁶ Οι εκλογές θα γίνουν τελικά τον Σεπτέμβριο του 1932 με αναλογικό εκλογικό σύστημα, με τους Λαϊκούς και τους Φιλελεύθερους να κυμαίνονται στα ίδια ποσοστά, της τάξεως του 33, 80% και 34, 04% αντίστοιχα.³²⁷ Ο Τσαλδάρης ωστόσο, θα αναγνωρίσει το πολίτευμα, ρητά και απερίφραστα, με επιστολή που θα στείλει προς τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Ζαΐμη, στις 3 Οκτωβρίου 1932.³²⁸

Καθίσταται λοιπόν σαφές, πως με βάση το εκλογικό αποτέλεσμα κανένα κόμμα δεν μπορούσε να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Οι σχέσεις του κόμματος των Φιλελεύθερων με τα υπόλοιπα βενιζελογενή κόμματα, παρέμεναν προβληματικές. Έτσι, μέσα στο αδιέξοδο που είχε προκύψει, ο Βενιζέλος προτείνει στον Καφαντάρη να σχηματίσει κυβέρνηση συνασπισμού η οποία θα προχωρούσε στη διάλυση της βουλής και στην προκήρυξη εκλογών. Δύο μέρες αργότερα, ο Καφαντάρης πρότεινε στον

---

³²⁴ *Καθημερινή*, 02.04.1932, σ. 1.

³²⁵ *Δαφνής*, ο. π., σ. 559

³²⁶ *Κούμας*, ο. π., σ. 179.

³²⁷ *Μαυρογορδάτος*, *Μετά το 1922*, ο. π., σ. 61.

³²⁸ *Δαφνής*, ο. π., σ. 570-571.

Βενιζέλο να συγκληθεί συμβούλιο των πολιτικών αρχηγών, κάτι το οποίο τελικά πραγματοποιήθηκε στις 28 Οκτωβρίου υπό τον πρόεδρο της Δημοκρατίας. Ο Καφαντάρης, ο Κονδύλης, ο Βενιζέλος και ο Μεταξάς τάχθηκαν υπέρ της δημιουργίας οικουμενικής κυβέρνησης ενώ ο Τσαλδάρης πρότεινε κυβέρνηση συνεργασίας από τα κόμματα της αντιπολίτευσης, με τον Βενιζέλο να υπόσχεται πως θα στηρίξει μια τέτοια προοπτική. Η κυβερνητική κρίση τελικά έληξε στις 30 Οκτωβρίου, με τον Κονδύλη και τον Μεταξά να μετέχουν σε κυβέρνηση υπό τον Τσαλδάρη ενώ ο Καφαντάρης, ο Βενιζέλος και ο Παπαναστασίου δεσμεύτηκαν να δώσουν ψήφο ανοχής. Στις 4 Νοεμβρίου 1932 ορκίστηκε κυβέρνηση υπό τον Παναγή Τσαλδάρη, η οποία και στηριζόταν από τη βενιζελική παράταξη. Ωστόσο, η πρώτη αυτή κυβέρνηση του Λαϊκού κόμματος, υπήρξε εξαιρετικά βραχύβια καθώς καταψηφίστηκε στις 13 Ιανουαρίου 1933 από το κόμμα των Φιλελευθέρων. Έτσι, σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση, η τελευταία υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο, στις 16 Ιανουαρίου ενώ οι εκλογές προκηρύχθηκαν για τις 5 Μαρτίου 1933.³²⁹

Τα κινήματα του 1933 και του 1935-Αντιβενιζελική Νέμεσις

Υποτίθεται πως ο Κονδύλης είχε πει πως κάθε μέρα είναι κατάλληλη για να ξεσπάσει και να εκδηλωθεί ένα κίνημα, εκτός από μία· τη Δευτέρα των εκλογών. Στις εκλογές που έγιναν στις 5 Μαρτίου 1933, για άλλη μια φορά οι δυο παρατάξεις ήρθαν πολύ κοντά. Αυτή τη φορά, κατεβαίνουν στις εκλογές σαν συνασπισμοί και έτσι η Ηνωμένη Αντιπολίτευση, συγκέντρωσε ποσοστό 46,19% των ψήφων ενώ ο Εθνικός Συνασπισμός 46,32%. Παρά το γεγονός ότι η βενιζελική παράταξη συγκέντρωσε μεγαλύτερο ποσοστό, εντούτοις οι αντιβενιζελικοί απέκτησαν καθαρή πλειοψηφία στις έδρες, λόγω του πλειοψηφικού συστήματος με το οποίο πραγματοποιήθηκαν οι εκλογές.³³⁰ Κλειδί για την εκλογική μάχη αποδείχθηκε η Αθήνα, όπου ο Εθνικός Συνασπισμός, από τον Σεπτέμβριο του 1932 μέχρι τον Μάρτιο του 1933, έχασε

---

³²⁹ Κούμας, *ο. π.*, σ. 181-183.

³³⁰ Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, *ο. π.*, σ. 64.

το 6% των ψήφων του που κατευθύνθηκε προς την Ηνωμένη αντιπολίτευση και το ΚΚΕ.³³¹

Ενώ ακόμη κατέφθαναν τα αποτελέσματα, ο Πλαστήρας θα αποφασίσει να κινηθεί, ώστε να μην παραδώσει την εξουσία στους αντιβενιζελικούς, δεδομένου ότι, συν τοις άλλοις, τον ανησυχούσε ιδιαίτερα η εκλογή του Γεωργίου Κονδύλη. Ο Βενιζέλος, σύμφωνα με δική του πάντα μαρτυρία, αποπήρε τον Πλαστήρα, χωρίς όμως και να κάνει ιδιαίτερη προσπάθεια να τον αποτρέψει. Το απόγευμα της 6^{ης} Μαρτίου ο Πλαστήρας μπήκε στο υπουργείο Στρατιωτικών και ανέλαβε καθήκοντα υπουργού, χωρίς να συναντήσει αντίσταση. Εν τω μεταξύ, ο Βενιζέλος προσπάθησε να εκμεταλλευτεί το κίνημα, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν άμεσα υπεύθυνος γι' αυτό, ώστε να βελτιώσει τη μετεκλογική του θέση, αναλαμβάνοντας τον ρόλο του μεσολαβητή ανάμεσα στον Πλαστήρα και τον Παναγή Τσαλδάρη. Τελικά, παρά την ευκολία με την οποία ο Πλαστήρας είχε αποκτήσει τον έλεγχο της κατάστασης, η βενιζελική ανώτατη ηγεσία του στρατού δεν φάνηκε ιδιαίτερα πρόθυμη να συνεργαστεί μαζί του, ενώ ο Βενιζέλος διαπραγματευόταν τον σχηματισμό μιας κυβέρνησης στρατηγών που θα μεταβίβαζε την εξουσία στο Λαϊκό Κόμμα. Το απόγευμα της ίδιας μέρας ο στρατηγός θα εγκατέλειπε το υπουργείο και θα παρέδιδε στον Οθωναίο, ενώ λίγο αργότερα θα εγκατέλειπε και την Ελλάδα στην οποία θα επέστρεφε μετά από 11 ολόκληρα χρόνια, καθώς δεν μπόρεσε να λάβει αμνηστία ούτε από την κυβέρνηση του Οθωναίου ούτε φυσικά κι από την κυβέρνηση Τσαλδάρη που ακολούθησε.³³² Στις 10 Μαρτίου, ο Τσαλδάρης σχημάτισε τη δεύτερη και τελευταία κυβέρνησή του, σε συνεργασία με τα κόμματα του Μεταξά και του Κονδύλη.³³³ Στις προγραμματικές δηλώσεις η νέα κυβέρνηση ακολούθησε μετριοπαθή γραμμή. Ο Τσαλδάρης επέμενε στην υπεράσπιση του κράτους δικαίου και της συνταγματικής τάξης, και τόνισε πως η κυβέρνηση δεν επιθυμούσε να εκδικηθεί, αλλά θα άφηνε την ανεξάρτητη δικαιοσύνη να κρίνει. Επέκρινε την παθητική στάση της κυβέρνησης Βενιζέλου κατά την εκδήλωση του πραξικοπήματος, χωρίς όμως να αναφερθεί καθόλου στις κατηγορίες που εκτόξευε ο αντιβενιζελικός Τύπος ότι ο Βενιζέλος είχε

---

³³¹ Αναστασάκος, *Ο Πλαστήρας...*, ο. π., σ.527.

³³² Βερέμης, *Οι επεμβάσεις...*(2018), ο. π., .σ. 199-201.

³³³ Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ο. π., σ. 65.

υποκινήσει το πραξικόπημα διότι έχει αντιληφθεί πως η διεύρυνση της εκλογικής βάσης των Λαϊκών δεν οφειλόταν σε φανατικούς αντιβενιζελικούς, οι οποίοι ψήφιζαν ούτως ή άλλως το Λαϊκό, αλλά σε βενιζελικούς ψηφοφόρους.³³⁴

Εν τω μεταξύ η *Καθημερινή*, η οποία δεν κυκλοφόρησε στις 6 Μαρτίου, καθώς είχε απαγορευτεί η κυκλοφορία των εφημερίδων και είχαν κατασχεθεί τα φύλλα τους, στις 7 Μαρτίου 1933, έχει ως κύριο άρθρο *Ολίγα Λέξεις*,³³⁵ ένα άρθρο με σύνεση και ψυχραιμία και χωρίς να εκδηλώνει τάσεις αντεκδίκησης κατά του κινηματία Πλαστήρα. Ωστόσο, το κύριο άρθρο της επόμενης ημέρας, *Ας Αισιοδοξήσωμεν*,³³⁶ ανεβάζει τους τόνους αισθητά. Σε κάθε περίπτωση, και από τα δύο κείμενα, απουσιάζουν οι Έξι. Ωστόσο, η 6^η Μαρτίου περνά μέσα στην αντιβενιζελική μυθολογία, και πολύ συχνά η αρθρογραφία της *Καθημερινής* θα κάνει σχετικές νύξεις. Ρόλο σε αυτό ενδεχομένως παίζει και το γεγονός ότι η εφημερίδα, μετά από μια δεκαετία περίπου, είναι συμπολιτευόμενη και όχι αντιπολιτευόμενη, με ό, τι αυτό μπορεί να συνεπάγεται. Ασφαλώς, ανεβάζει τους τόνους στο φύλλο της 13^{ης} Μαΐου,³³⁷ όταν συζητείται στη Βουλή το ενδεχόμενο παραπομπής του Ελευθερίου Βενιζέλου, ως υπεύθυνου για το κίνημα της 6^{ης} Μαρτίου, αλλά και πάλι απουσιάζουν οι αναφορές στους Έξι. Οργισμένο είναι ωστόσο το πρωτοσέλιδο της 16^{ης} Μαΐου, όταν την προηγούμενη ο Βενιζέλος έπλεξε το εγκώμιο του Πλαστήρα,³³⁸ με τον Τσαλδάρη να απαντά μέσα στη Βουλή πώς δεν είναι δυνατόν να λησμονά ο Βενιζέλος πως ο Πλαστήρας υπήρξε αυτουργός του φόνου των Έξι.³³⁹ Θα ακολουθήσει στη συνέχεια επιστολή του Βενιζέλου προς τον Τσαλδάρη, όπου θα αφήνει μομφές για τους πλέον βενιζελικούς Κονδύλη και Χατζηκυριάκο.³⁴⁰ Και φυσικά, θα ακολουθήσει η *Καθημερινή* με άρθρο της *Ο Υπεύθυνος*, στο οποίο θα ψέγει τον Βενιζέλο ως κύριο και αποκλειστικό υπεύθυνο για την Εκτέλεση στο Γουδί, το 1922.³⁴¹ Στις 7 Ιουνίου, κι ενώ έχει μεσολαβήσει δολοφονική απόπειρα σε βάρος του Βενιζέλου, η *Καθημερινή* με

³³⁴ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...*, ο. π., σ. 1198-1199.

³³⁵ *Καθημερινή*, 07.03.1933, σ. 1

³³⁶ *Καθημερινή*, 08.03.1933, σ. 1.

³³⁷ *Καθημερινή*, 13.05.1929, σ. 1.

³³⁸ *Καθημερινή*, 16.05.1929, σ. 1

³³⁹ Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ο. π., σ. 66.

³⁴⁰ Βούρος, ο. π., σ. 345-346.

³⁴¹ *Καθημερινή*, 17.05.1933, σ. 1.

το άρθρο³⁴² της *Η Σκούπα* θα εκφράσει την αγανάκτησή της για κάποιες δηλώσεις του γερούσιαστή Γονατά, θα αναφέρει στο πρωτοσέλιδό της την απόπειρα κατά του Βενιζέλου, χωρίς όμως ούτε δύο λόγια συμπάθειας. Εντυπωσιακό βεβαίως, είναι το άρθρο³⁴³ *Προ του Βαράθρου*, στο οποίο ο συντάκτης, αναφερόμενος στην απόπειρα σε βάρος του πρώην πρωθυπουργού, τη χαρακτηρίζει ως γεγονός λυπηρόν μεν, αλλά άνευ πολιτικής σημασίας.³⁴⁴

Όπως είναι φυσικό, η πολιτική ατμόσφαιρα δηλητηριάζεται μετά την απόπειρα δολοφονίας σε βάρος του Βενιζέλου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το 1934, από τις 16 Νοεμβρίου³⁴⁵ και μετά, η *Καθημερινή* αναπτύσσει την ιδέα για την αγορά του τόπου εκτέλεσης των Έξι και το χτίσιμο εκεί εκκλησίας, μαζί με έξι κυπαρίσσια στη μνήμη των πεσόντων. Μάλιστα, σιγά-σιγά, η εφημερίδα αρχίζει να δημοσιεύει και τις εισφορές διαφόρων πολιτών προκειμένου να αγοραστεί το σημείο και να χτιστεί εκκλησία. Ανάμεσα σ' αυτές φυσικά φιγουράρει κι εκείνη του αρχηγού του Λαϊκού κόμματος, Παναγιώτη Τσαλδάρη, στο φύλλο της 19^{ης} Νοεμβρίου,³⁴⁶ ο οποίος, όπως φαίνεται, έχει συνεισφέρει 20 χιλιάδες δραχμές.

Με το πολιτικό κλίμα δηλητηριασμένο, και τον Βενιζέλο πλέον να έχει φοβηθεί για τη ζωή του, εκδηλώνεται το κίνημα του Μαρτίου 1935. Από τις ομάδες των στρατιωτικών που έλαβαν μέρος, ήταν η ΕΣΟ, οργάνωση των αποφοίτων της Ευελπίδων που είχε ιδρυθεί το 1932, αξιωματικοί που είχαν αποταχθεί το 1926, είτε με την πτώση του Πάγκαλου είτε μετά την απόπειρα του Πλαστήρα το 1933, και οι οποίοι αποτελούσαν τον βασικό πυρήνα της Δημοκρατικής Άμυνας και τέλος η ομάδα των αποστράτων, όπως ο Πλαστήρας, ο Γρηγοριάδης και ο Παπούλας, με τους δύο τελευταίους να είναι μέλη της Εθνικής Άμυνας.³⁴⁷ Το κίνημα προετοιμαζόταν εδώ και αρκετό καιρό, σε σημείο μάλιστα που από τις 26 Φεβρουαρίου ο *Ριζοσπάστης*

---

³⁴² *Καθημερινή*, 07.06.1933, σ. 1.

³⁴³ *Καθημερινή*, 08.06.1933, σ. 1.

³⁴⁵ *Καθημερινή*, 16.11.1934, σ. 1

³⁴⁶ *Καθημερινή*, 19.11.1934, σ. 1

³⁴⁷ Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, (2018), ο. π., σ. 208-209.

προειδοποιούσε για τον κίνδυνο έκρηξης του.³⁴⁸ Πρόκειται ουσιαστικά για την τελευταία ανοιχτή ένοπλη σύγκρουση των αντιπάλων παρατάξεων του μεσοπολέμου, η οποία και ολοκληρώθηκε μέσα σε λίγες μέρες.³⁴⁹ Δεδομένου ότι το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου του 1935 αποτελεί ένα από τα πλέον γνωστά γεγονότα του μεσοπολέμου και έχει παρουσιαστεί εκτενώς μέχρι σήμερα στην ιστοριογραφία, δεν θα αναλυθεί εδώ. Είναι γνωστό πως τελικά το κίνημα απέτυχε, τόσο εξαιτίας κακής οργάνωσης, όσο και της αποφασιστικής αντίδρασης του Κονδύλη. Μετά την αποτυχία του κινήματος, ο Βενιζέλος εγκαταλείπει την Ελλάδα, για να πεθάνει ένα χρόνο αργότερα, στη Γαλλία, ενώ ακολουθούν αποτάξεις πληθώρας στρατιωτικών, καταδίκες σε θάνατο, φυλακίσεις. Τα πιο γνωστά θύματα του αποτυχημένου κινήματος του 1935 ήταν οι στρατηγοί Παπούλας και Κοιμήσης καθώς και ο επίλαρχος Βολάνης στη Θεσσαλονίκη.³⁵⁰

Όπως είναι φυσικό, την επομένη³⁵¹ του κινήματος η *Καθημερινή* κυκλοφορεί με πρωτοσέλιδο που μιλά για «*Άτιμο Βενιζελοπλαστηρικόν κίνημα*, το οποίο και κατεπνίγη εγκαίρως». Ωστόσο, το πράγμα μάλλον δεν ήταν έτσι απλό, όπως φαίνεται και από επιστολή³⁵² που έστειλε από τη Μακεδονία, με ημερομηνία 7 Μαρτίου, ο στρατηγός Κονδύλης στον Τσαλδάρη. Η εφημερίδα, συνεχίζει με εμπρηστικά άρθρα, όλες τις μέρες που κρίνεται η τύχη του κινήματος. Τον Απρίλιο δε, κυριαρχούν τα εκτενή ρεπορτάζ της εφημερίδας σχετικά με τις δίκες των διαφόρων εμπλεκομένων στο κίνημα. Στις 21 Απριλίου,³⁵³ στο πρωτοσέλιδό της αναφέρει την εισήγηση και καταδίκη σε θάνατο των Παπούλα και Κοιμήση, ενώ στις 23³⁵⁴ δημοσιεύει την καταδικαστική απόφαση. Ωστόσο, αυτό που είναι εντυπωσιακό, είναι ότι πουθενά, δεν αναφέρεται, τουλάχιστον μέχρι την εκτέλεση της ποινής τους, ότι αυτή αποτελεί ένα είδος ρεβάνς για τους εκτελεσθέντες της 15ης

---

³⁴⁸ Σπύρος Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935*, Αθήνα, Ευρασία, 2012, σ. 32.

³⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 37.

³⁵⁰ Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ο. π., σ. 72-73.

³⁵¹ *Καθημερινή*, 02.03.1935, σ. 1.

³⁵² Αρχείο Τσαλδάρη, ΙΚ, Φ. 1/13/12/1-7, Επιστολή του Γ. Κονδύλη από τη Θεσσαλονίκη προς τον Π. Τσαλδάρη, σχετικά με την εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων της αντιμετώπισης του Κινήματος στη Β. Ελλάδα.

³⁵³ *Καθημερινή*, 21.04.1935.

³⁵⁴ *Καθημερινή*, 23.04.1935, σ. 1.

Νοεμβρίου. Ωστόσο, δεδομένου ότι δεν υπήρχαν στοιχεία που να συνδέουν σοβαρά τους δύο υπέργηρους στρατιωτικούς με το κίνημα του 1935, είναι προφανές πως η εκτέλεσή τους ήταν μέρος αντεκδίκησης, σε μια λογική που θέλει πραγματικά την εκδίκηση ως πιάτο που τρώγεται κρύο.

Επίλογος - Συμπεράσματα

Ο Μαυρογορδάτος υποστηρίζει πως ο Διχασμός βιώθηκε σαν κάποιου είδους θρησκευτικό σχίσμα, κάτι που, ως ένα βαθμό, το στηρίζει στο ότι οι δύο αντίπαλοι υπήρξαν χαρισματικοί ηγέτες με τον τρόπο που εννοεί τον όρο ο Μαξ Βέμπερ.³⁵⁵ Για τον Διαμαντόπουλο, ο Εθνικός Διχασμός, στην πρώτη τουλάχιστον φάση του, υποδήλωνε την αντιπαράθεση ανάμεσα στη δυτικότροπη αστική τάξη και τον απομονωτικό και αντιβενιζελικό μικροαστισμό, καθώς και δύο διαφορετικούς εθνικισμούς, τον βενιζελικό των οικονομικών στόχων και της ενσωμάτωσης απέναντι στον αντιβενιζελικό των ιδεών, των συμβόλων και της αντιπαράθεσης προς τη Δύση. Αλλά και αντιπαράθεση δύο πολιτικών φιλοσοφιών, της αστικής δημοκρατίας από τη μία πλευρά, απέναντι στην απολυταρχία από την άλλη, και τέλος δύο νοοτροπιών με τη μία να βασιζείται στην πολιτική τόλμη που εκκινά από ρεαλιστικά θεμέλια απέναντι σε έναν άτολμο συντηρητισμό.³⁵⁶ Αυτό που είναι εντυπωσιακό, είναι η μεταμόρφωση και οι ανανοηματοδοτήσεις του Διχασμού από εποχή σε εποχή, δεδομένου ότι δεν τερματίζεται, ούτε ακόμη και όταν εκλείπουν οι φυσικοί πρωταγωνιστές του.

Από την άλλη πλευρά όμως, ένας πολύ σημαντικός παράγων που έπαιξε ρόλο στην περίπτωση του Εθνικού Διχασμού είναι τα πρόσωπα και η συγκυρία. Δυσκολεύεται κανείς να καταλάβει για ποιον τελικά λόγο αντιπαθούσε τόσο πολύ ο Ίων Δραγούμης τον Βενιζέλο, αδυνατεί κανείς να κατανοήσει μέχρι ποιου σημείου μπορεί να έφτανε το σύμπλεγμα που είχε ο Γούναρης απέναντι στον Βενιζέλο, μόνο και μόνο επειδή δεν κατόρθωσε να ηγεμονεύσει ο ίδιος του μεταρρυθμιστικού χώρου όπως το οραματιζόταν, όπως κι από την άλλη πλευρά, είναι σαφές πως ο Βενιζέλος δεν ένιωθε και

---

³⁵⁵ Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ο. π., σ. 98.

³⁵⁶ Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή...*, ο. π., σ. 104.

πολύ άνετα με τη δημοκρατία, ειδικά όταν έπρεπε να την «υποστεί». Οπωσδήποτε, δεν τον διέκρινε η κοινοβουλευτική προσήλωση που έβλεπε κανείς στον Γούναρη ή στον Τσαλδάρη. Ως προς τη συγκυρία, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος φαίνεται να αποτέλεσε τον παράγοντα εκείνο που κυριολεκτικά άνοιξε τον ασκό του Αιόλου, χωρίς φυσικά ο Διχασμός να οφείλεται αποκλειστικά στις διαφορετικές αντιλήψεις που υπήρχαν στην εξωτερική πολιτική: την υποστήριξη στην Αντάντ ή την ευμενή ουδετερότητα απέναντι στις Κεντρικές Αυτοκρατορίες. Και ακόμη, είναι τελικά εντυπωσιακό το πόσο διαφορετικοί αλλά και πόσο όμοιοι την ίδια στιγμή είναι οι δύο κόσμοι, βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός, που συγκρούονται, σε βαθμό μάλιστα, που δεν θα ήταν ίσως αυθαίρετο να σκεφτεί κανείς ότι ακριβώς αυτή η ομοιότητα, σε συνδυασμό με τη διαφορετικότητα, είναι το στοιχείο που έκανε τόσο βαθύ, και με τέτοια διάρκεια στον χρόνο τον Εθνικό Διχασμό. Ακόμη και μία λογική που θα ήθελε τους αντιπάλους να συνδέονται με ό,τι ακριβώς συνδέει τους αντιπάλους οπαδούς μιας ποδοσφαιρικής ομάδας – ή μιας θρησκευτικής σέκτας, όπως θα έλεγε ο Μαυρογορδάτος – θα μπορούσε εξίσου να σταθεί.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, ο Εθνικός Διχασμός υπήρξε, μαζί με τον Εμφύλιο, η μεγαλύτερη διαίρεση στη νεότερη Ιστορία του ελληνικού έθνους. Και φυσικά, άφησε πίσω του τα συντρίμια και τα αποκαΐδια μιας Μικρασιατικής Καταστροφής. Όπως άλλωστε επεσήμανε και ο ίδιος ο Βενιζέλος, η Μικρασιατική Καταστροφή ήταν χειρότερο κακό για τον ελληνισμό από ό,τι η άλωση της Κωνσταντινούπολης, δεδομένου ότι το 1453, έστω και υπόδουλο το ελληνικό έθνος συνέχισε να υφίσταται, σε αντίθεση με το 1922 που εγκατέλειψε τις πατρογονικές του εστίες.

Ωστόσο, η συνταρακτικότερη συνέπεια που αφήνει πίσω του ο Εθνικός Διχασμός δεν είναι άλλη από το μίσος και το τραύμα που αυτό το μίσος δημιούργησε. Όπως ακριβώς συμβαίνει και με τον Εμφύλιο, όπου κάθε πλευρά υιοθετεί τη δική της οπτική ακόμη κι απέναντι στα πλέον ξεκάθαρα και σαφή γεγονότα, κάτι τέτοιο έχουμε και αναφορικά με τον Διχασμό. Όσο η μία πλευρά βιώνει τις αυθαιρεσίες του κωνσταντινισμού κατά την περίοδο 1915-1917/1920-1922, για την άλλη υπήρξε μόνο η τριετία 1917 – 1920. Κατά συνέπεια, κάθε πλευρά, κάθε στρατόπεδο, μετράει τις δικές του πληγές και τα

δικά του τραύματα τα οποία φυσικά και ερμηνεύει και υποστασιοποιεί ανά περίπτωση. Έτσι, στην περίπτωση του αντιβενιζελισμού που προσπαθήσαμε να παρακολουθήσουμε από το 1922 και μετά, το κύριο χαρακτηριστικό, το κομβικό σημείο αναφοράς, είναι η Δίκη και η Εκτέλεση των Έξι. Για το αντιβενιζελικό στρατόπεδο, η μνήμη παραμένει διαρκής, μέσα στο πλαίσιο ενός παραταξιακού πατριωτισμού, ακόμη κι αναληθούς, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Μεταξά.

Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της επιστολής του Πέτρου Μαυρομιχάλη προς τον Τζον Θεοτόκη με ημερομηνία 21 Ιουλίου 1932, όπου παραπονείται μεν για τη στάση και τη συμπεριφορά του Τσαλδάρη και θλίβεται που αποχωρεί από το κόμμα, όχι γιατί αποχωρίζεται από τον Τσαλδάρη αλλά επειδή χάνει την ευκαιρία, σύμφωνα με το πως λέει, να συνεργαστεί με τον Θεοτόκη με τον οποίο τον συνδέουν όχι μόνο προσωπικοί και συγγενικοί δεσμοί αλλά και ηθική υποχρέωση εκδίκησης και αποκατάστασης της μνήμης των τουφεκισθέντων.³⁵⁷ Την ίδια στιγμή, που ο γιος του Νικολάου Στράτου Ανδρέας ξεκινά την πολιτική του σταδιοδρομία λέγοντας πως «είμαι γιος του εκτελεσθέντος Νικολάου Στράτου. Ήρθα για να βοηθήσω και να υπηρετήσω την πατρίδα μου και όχι για να εκδικηθώ τον άδικο θάνατο του πατέρα μου».³⁵⁸

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τοποθετείται και η περίπτωση της *Καθημερινής*. Κύριο δημοσιογραφικό όργανο της αντιβενιζελικής παράταξης, την υπηρέτησε πιστά καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Εξέφραζε ένα είδος «συνείδησης» της παράταξης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν ήταν επιρρεπής στις υπερβολές και τις μεγαλοστομίες. Μνημονεύει καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου τους νεκρούς της 15ης Νοεμβρίου, κατά τρόπο που συντηρεί τα αντιβενιζελικά αντανακλαστικά απέναντι στον «δολοφόνο» και φορέα κάθε κακού Ελευθέριο Βενιζέλο, ενώ ταυτόχρονα, μέσω των άδικα σκοτωμένων, διατηρεί τις επιθέσεις απέναντι στον βενιζελισμό. Είναι χαρακτηριστικό, πως ακόμη και όταν, διακριτικό στοιχείο του Διχασμού δεν είναι προφανώς οι συμμαχίες της χώρας κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο,

---

³⁵⁷ Αρχείο Τσαλδάρη, ΙΚ, Φ. 1/10/16/1

³⁵⁸ Νία Α. Στράτου, *Ο Ανδρέας Στράτος και η πολιτική*, Αθήνα, χ.ε., 1993, σ. 14.

αλλά, για παράδειγμα, το Πολιτειακό, η εφημερίδα υπενθυμίζει την 15η Νοεμβρίου 1922, κι όπως μάλιστα αναφέρει σε ένα άρθρο του στην Καθημερινή ο Κρανιωτάκης, «μιλάμε για τους σκοτωμένους γιατί εσείς τους σκοτώσατε». Παρ' όλα αυτά, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, πως η εφημερίδα θυμάται ή έστω καλλιεργεί πιο έντονα τη μνήμη των Έξι, όταν τα πράγματα, είτε εκλογικά είτε αλλού, δεν πάνε καλά για τον αντιβενιζελισμό και το Λαϊκό Κόμμα ειδικότερα. Οπωσδήποτε, η φυσική εξόντωση του συνόλου της πολιτικής ηγεσίας μίας παράταξης είναι κάτι, όχι μόνο ασυνήθιστο, αλλά και αποτρόπαιο. Κατά συνέπεια, είναι πολύ λογικό να συντηρείται με τόση ένταση η μνήμη της Εκτέλεσης. Η πίστη των αδιάλλακτων στρατιωτικών ότι εξουδετερώνοντας τη φυσική ηγεσία του αντιβενιζελισμού, θα εξέλιπε τελικά και ο αντιβενιζελισμός, αποδείχθηκε ολότελα λανθασμένη.³⁵⁹ Ο αντιβενιζελισμός, και δυστυχώς μαζί με αυτόν και ο Διχασμός και όσα κουβαλούσε κοντά του, αποδείχτηκε τελικά εξαιρετικά ανθεκτικός, ίσως ακριβώς γιατί, δεδομένου ότι εξαρχής στηριζόταν στα σύμβολα, το σύμβολο των Έξι αδίκως εκτελεσθέντων υπήρξε εξαιρετικά ισχυρό, ακόμη και μέχρι την εποχή μας.

---

³⁵⁹ Ριζάς, *Βενιζελισμός...*, ο. π., σ. 155.

Βιβλιογραφία- Πηγές

Πηγές

Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, συλλογή «Ελευθέριος Βενιζέλος», στο Ψηφιακό Αρχείο «Ελευθέριος Βενιζέλος», 1864-1936, Φάκελοι 17-20.

Αρχείο Παναγή Τσαλδάρη, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φάκελοι 1-7, 1911-1936.

Η Δίκη των Εξ, Τα Εστενογραφημένα Πρακτικά, 31 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου 1922, Αθήνα, Πρωΐα, 1931

Εφημερίδα *Καθημερινή*

Βιβλιογραφία

Αλβανός, Ραϋμόνδος. «Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα κατά την εποχή του Εθνικού Διχασμού (1915-1922)», Αντ. Ψαρομηλίγκος, Βασ. Λάζου, Κ. Καρτάλης (επιμ.), *Η Δίκη των Έξι*, σειρά: Οι μεγάλες δίκες, Αθήνα, Ελευθεροτυπία, 2011

Αλεξάτος, Γεράσιμος. *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 2015

Αλιβιζάτος, Νίκος Κ.. «Ο Βενιζέλος και ο θεσμικός εκσυγχρονισμός της χώρας», Θ. Βερέμης –Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Εποχή του*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005

- *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στην Νεολληνική Ιστορία 1800 – 2010*, Αθήνα, Πόλις, 2011

Αναστασάκος, Σέφης. *Ο Πλαστήρας κι η εποχή του, τόμος Β΄, (1922-1933)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 2009

Ανδρικόπουλος, Γιάννης. *Η δημοκρατία του Μεσοπολέμου 1922-1936*, Αθήνα, Φυτράκης, 1987

Βενιζέλος, Ελευθέριος. *Τρεις Αγορεύσεις, Ο Εθνικός Διχασμός, Οι Υπαίτιοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Οι Υπαίτιοι των Σημερινών Οικονομικών μας Δυσχερειών*, Βυρ. Θεοδωρόπουλος (πρόλ.), Αθήνα, Ευρασία, 2000

Βερέμης, Θάνος. *Οι επεμβάσεις του Στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα, Εξάντας, 1977

- «Η Αντεπανάσταση του 1923 και η ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*, (επιμ.) Αν. Μπαγιάς, τόμος ΙΕ΄, Αθήνα, Εκδοτική, 1978

- *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ο οραματιστής του εφικτού*, Αθήνα, Μεταίχιμο, 2017

- *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018

Βλαχόπουλος, Σπύρος. *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935*, Αθήνα, Ευρασία, 2012

Γιανουλόπουλος, Γιάννης Ν.. «Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου» *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*, (επιμ.) Αν. Μπαγιάς, τόμος ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική, 1978

- «Η Επανάσταση του 1922, η Δίκη των Εξ και η Συνθήκη της Λωζάνης», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*, (επιμ.) Αν. Μπαγιάς, τόμος ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική, 1978

- «Εξωτερική Πολιτική», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1900-1922: Οι απαρχές*, τ. Α2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999

- «Η ευγενής μας τύφλωσις...», *Εξωτερική πολιτική και «Εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003

Δασκαρόλης, Ιωάννης. *Δημοκρατικά Τάγματα, Οι «πραιτωριανοί» της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας 1923-1926*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2019

Δαφνής, Γρηγόρης. *Η Ελλάς μεταξύ δύο Πολέμων 1923-1940*, Αθήνα, Κάκτος, 1997

Διαμαντόπουλος, Θανάσης. *Ο Βενιζελισμός, τ. 1^{ος}, Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1985

- *Η Ελληνική Συντηρητική Παράταξη: ιστορική προσέγγιση και πολιτικά χαρακτηριστικά, Από το Κόμμα των Εθνικοφρόνων του Γούναρη στη Ν.Δ. του Έμπερτ*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1994

- *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας, Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997

Δραγούμης, Φίλιππος. *Διχασμός 1916-1919*, Μ. Δραγούμης (επιμ.)-Χρ. Βάρδα (Εισαγωγή-Σχόλια), Αθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη, 1995

Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης Κ.. *Η Δόξα και ο Διχασμός 1908-1918*, Αθήνα. Ζαχαρόπουλος, 1992

Hering, Gunar. *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936* (μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος), Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2004

Θεοδούλου, Χρίστος Α.. *Η Ελλάδα και η Αντάντ, 1^η Αυγούστου 1914-25^η Σεπτεμβρίου 1916*, Αθήνα, Πατάκης, 2011

Καρατζόγλου, Γιάννης. *Εκλογική γεωγραφία και εθνοτικές – κοινωνικές μεταβολές της Θεσσαλονίκης 1915 – 2019*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2019

Κλάφης, Αντώνης. *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1926 – 1928*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας «Κωνσταντίνος Καραμανλής» & Σιδέρης, Αθήνα, 2009

- *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης*, Αθήνα, Πεδίο, 2019

Κούμας, Μανόλης. *Γεώργιος Καφαντάρης*, ΙΒΕ, Αθήνα, 2012

Κρανωτάκης, Νικόλαος. «Αντί Προλόγου» στο *Η Δίκη των Εξ, Τα Εστενογραφημένα Πρακτικά, 31 Οκτωβρίου- 15 Νοεμβρίου 1922*, Αθήνα, Πρωΐα, 1931

Λεονταρίτης, Γεώργιος. «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Ά Παγκοσμίου Πολέμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*, (επιμ.) Αν. Μπαγιάς, τόμος ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική, 1978

- «Η Ελλάς και ο Ά Παγκόσμιος Πόλεμος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*, (επιμ.) Αν. Μπαγιάς, τόμος ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική, 1978

- *Η Ελλάδα στον Ά Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2000

Λούλος, Κώστας. «Η Γερμανία και ο μύθος της πολιτικής “ουδετερότητας” του Κωνσταντίνου κατά τον Ά Παγκόσμιο Πόλεμο: μια χαρακτηριστική περίπτωση “άτυπου και περιφερειακού ιμπεριαλισμού”, Στράτος Δορδανάς – Νίκος Παπαναστασίου (επιμ.), *Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας, Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2018

Μάζης, Γιάννης. *Των Δραγούμης ο Ασυμβίβαστος*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2016

Μαλέσης, Δημήτρης. *Ήττα – Θρίαμβος – Καταστροφή, Ο Στρατός στο Ελληνικό Κράτος από το 1898 ως το 1922*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2017

Μαρκεζίνης, Σπυρίδων Β. *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος, τόμος 3ος, 1924-1932*, Αθήνα, Πάπυρος, 1978

Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ. *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση, 1. Οι Επίστρατοι*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996

- «Οι πολιτικές εξελίξεις. Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή* τ. 6^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003

- «Η σύγκρουση Βενιζέλου-Κωνσταντίνου», Θ. Βερέμης –Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Εποχή του*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005

- *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα, Πατάκης, 2015

- *Μετά το 1922, Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα, Πατάκης, 2017

Μεταξάς, Ιωάννης . *Το προσωπικό του Ημερολόγιο, 1921-1932*, 3^{ος} & 4^{ος} τόμος, Παν. Σιφναίος (επίμ.), Αθήνα. Ίκαρος, 1964

Μουρέλος, Γιάννης. *Τα «Νοεμβριανά» του 1916, Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Αθήνα, Πατάκης, 2007

Μπένος, Στέλιος. *Η κοινοβουλευτική παρουσία του Ι. Μεταξά (1926-1936)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009

Μπερεδήμας, Ηλίας. *Η Πρώτη Δημοκρατία, Ιστορική Έρευνα της παραχώδους περιόδου 1922-1925 από του Δημοκρατικού Μανιφέστου του Αλ. Παπαναστασίου μέχρι της Δικτατορίας Παγκάλου*, Αθήνα, Άκμων, 1960

Μποχώτης, Θανάσης. «Εσωτερική Πολιτική», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1900-1922: Οι απαρχές*, τ. Α2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999

Νανάκης, Ανδρέας. *Η Εκκλησία και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» & Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2008

Ντριώ, Εντουάρ. *Ελλάδα και Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, Από το κίνημα των Νεοτούρκων (1908) μέχρι τη Συνθήκη της Λωζάνης (1923)*, Αθήνα, Πελασγός, 1999

Οικονόμου, Νίκος. «Εκλογές-Δημοψηφίσματα, Α. Πολιτικές συμπεριφορές στην περίοδο 1923-1936», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000: Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στην Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, τ. 7^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003

Παπαδημητρίου, Δέσποινα. (1990), *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο, Αθήνα

- *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006

- *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο, Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Αθήνα, Ασίνη, 2012

Πανταζή, Ξανθή. (2016). *Ο αντιπολιτευτικός λόγος 1910-1915: η συγκρότηση της αντιπολίτευσης στον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πάντειο, Αθήνα

Παπακοσμάς, Βίκτωρ. *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος*, Αθήνα, Εστία, 1981

Παπαχρήστος, Νίκος Κ. *Ελ. Βενιζέλος, Αλ. Παπαναστασίου, Γ. Παπανδρέου, Η δημοκρατική παράταξη στο Μεσοπολέμου: προσέγγιση του πολιτικού λόγου για τους θεσμούς*, Θεσσαλονίκη, University Press, 2001

Πετρίδης, Παύλος. *Πολιτικές Δυνάμεις και Συνταγματικοί Θεσμοί στην Νεώτερη Ελλάδα (1844-1940)*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 1992

- (επιμ.) *Στη συγκυρία της Αβασίλευτης, Από την επάνοδο του Κωνσταντίνου στην έκπτωση των Γκλύξμπουργκ (1920 – 1924)*, Αθήνα, Τυπωθήτω – Δαρδανός, 1999

- *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία, τόμος 2^{ος}, (1862-1917), Από την εν Αθήναις Β' Συνέλευση στην εκθρόνιση του Κωνσταντίνου Γλύξμπουργκ*, Αθήνα, Γκοβόστης, 2000

- *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία, τόμος 3^{ος}, 1917-1940, Από την αποκατάσταση της συνταγματικής νομιμότητας στο δικτατορικό καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου*, Αθήνα, Γκοβόστης, 2000

Πετσάλης-Διομήδης, Νικόλαος. *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-1917*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1988

Πήλιουρας, Γεώργιος-Κωνσταντίνος. *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στον Αθηναϊκό Τύπο, Οι πρώτες κυβερνητικές του θητείες (1910-1912)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2017

Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ.. *Τα Μυστήρια της Αιγηίδος, Το Μικρασιατικό Ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Αθήνα, Εστία, 2016

Ράλλης, Γεώργιος Ι. *Γεώργιος Θεοτόκης, Ο πολιτικός του μέτρου*, ΙΒΕ, Αθήνα, 2006

Ρήγος, Άλκης. *Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία 1924 – 1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995

- *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα, Παπαζήσης, 1995

Ριζάς, Σωτήρης. *Η Προεδρία της Δημοκρατίας στην ελληνική πολιτική, 1924-1935 & 1974-1985*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1992.

- *Το Τέλος της Μεγάλης Ιδέας, Ο Βενιζέλος, ο Αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2015

- *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός, Στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού, 1915-1922*, Αθήνα, Ψυχογιός, 2019

Richter, Heinz A. *Ελλάδα 1915-1917, Μέσα από τα ρωσικά αρχεία*, (μτφρ. Βαγγέλης Στεργιόπουλος), Αθήνα, Γκοβόστης, 2016

Smith–Llewellyn, Michael. *Το Όραμα της Ιωνίας, Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, (μτφρ. Λίνα Κάσδαγλη), ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2002

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος. *Η ελληνική εξωτερική πολιτική (1900-1945)*, Αθήνα, Εστία, 2000

Στεφανίδης, Γιάννης. «Η έκρηξη του Ά Παγκοσμίου Πολέμου», Θ. Βερέμης – Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Εποχή του*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005

Στράτου, Νία Α. *Ο Ανδρέας Στράτος και η πολιτική*, Αθήνα, χ.ε., 1993

Τεγόπουλος, Σάββας Γ. (2013), *Η πολιτική θεματολογία των εκλογικών αναμετρήσεων (1923-1936)*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα

Τζανακάρης, Βασίλης Ι. *Εις θάνατον!, Η Δίκη και η Εκτέλεση των Έξι μέσα από τα Πρακτικά, τα παραλειπόμενα και τα «ψιλά» των εφημερίδων*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2010

Τούντα-Φεργάδη, Αρετή. *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας 1912-1941*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2005

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης. «Ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου: στοχοθεσία και πολιτική πράξη, 1910-1936», Νικ. Εμμ. Παπαδάκης (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, ΙΒΕ & Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Αθήνα, 2014

Χατζηιωσήφ, Χρήστος. «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», Χρήστος Χατζηιωσήφ, (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003

Χριστοπούλου, Μαριάννα. *Δημήτριος Γούναρης*, ΙΒΕ, Αθήνα, 2017

Χονδροκούκης, Δημήτρης. *Πραξικοπήματα και Επανάστασεις, Από τον Όθωνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Πλειάς, 1976

